

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Донецький національний університет економіки і торгівлі
імені Михайла Туган-Барановського

Кафедра іноземної філології, українознавства
та соціально-правових дисциплін

С. К. Ревуцька, В.М.Зінченко

КОНСПЕКТ ЛЕКЦІЙ З ДИСЦИПЛІНИ
ВСТУП ДО МОВОЗНАВСТВА ТА ОСНОВИ ТЕОРІЇ
МОВНОЇ КОМУНІКАЦІЇ

Кривий Ріг
2019

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Донецький національний університет економіки і торгівлі
імені Михайла Туган-Барановського

Кафедра іноземної філології, українознавства
та соціально-правових дисциплін

С. К. Ревуцька, В.М.Зінченко

КОНСПЕКТ ЛЕКЦІЙ З ДИСЦИПЛІНИ
ВСТУП ДО МОВОЗНАВСТВА ТА ОСНОВИ ТЕОРІЇ МОВНОЇ
КОМУНІКАЦІЇ

Затверджено на засіданні кафедри
іноземної
філології, українознавства
та соціально-правових дисциплін
Протокол № 1 від 27 серпня 2019 р.

Схвалено навчально-методичною
радою ДонНУЕТ
Протокол № _____
від «___» _____ 2019 р.

Кривий Ріг
2019

УДК 81+(001.5:316.77-029:81)(042.3)
ББК 81+88.53Я73
Р44

Ревуцька, С.К., Зінченко В.М.

Р44 Курс лекцій з дисципліни «Вступ до мовознавства та основи теорії мовної комунікації» [Текст] / М-во освіти і науки України, Донец. нац. ун-т економіки і торгівлі ім. М. Туган-Барановського, каф. іноземної філології, українознавства та соціально-правових дисциплін; уклад.С.К. Ревуцька, В.М.Зінченко – Кривий Ріг : ДонНУЕТ, 2019. – 106 с.

Дисципліна «Вступ до мовознавства та основи теорії мовної комунікації» викладається два семестри: I семестр – модуль 1, та II семестр – модуль 2. Курс лекцій укладено відповідно до програми дисципліни. Курс лекцій спирається на сучасні здобутки у галузі мовознавства, теорії мовної комунікації, психології спілкування.

ББК 81+88.53Я73

© Ревуцька С.К., Зінченко В.М.,2019
© Донецький національний
університет економіки й торгівлі
імені Михайла Туган-Барановського,
2019

ЗМІСТ

ВСТУП	5
--------------------	---

Модуль 1. Вступ до мовознавства

Змістовий модуль 1: Загальні питання мовознавства

Лекція 1. 1. Вступ до мовознавства як лінгвістична дисципліна	6
Лекція 2. Природа, сутність та будова мови	12
Лекція 3. Походження і розвиток мови.....	19
Лекція 4. Класифікації мов світу	26

Змістовий модуль 2: Системно-структурний характер мови

Лекція 5. Фонологічна система вивчення мови:	32
Лекція 6. Фонетичні одиниці, засоби та процеси:	42
Лекція 7. Лексика і фразеологія.....	49
Лекція 8. Граматична система мови. Синтаксис.....	59

Модуль 2. Основи теорії мовної комунікації

Змістовий модуль 3: Основні поняття комунікації

Лекція 9. Предмет і завдання курсу. Суть спілкування	67
Лекція 10. Основні поняття теорії мовної комунікації	76
Лекція 11. Основні поняття теорії мовної комунікації:	81

Змістовий модуль 4: Етико-психологічні передумови процесу комунікації

Лекція 12. Код у структурі комунікативного акту.....	85
Лекція 13. Комунікативна особистість	89
Лекція 14. Категорія контакту	97

Список рекомендованих джерел	103
---	-----

Список використаних джерел	105
---	-----

ВСТУП

Початковим, вступним курсом загального мовознавства є вступ до мовознавства. Цей курс є теоретичним фундаментом усіх інших мовознавчих дисциплін, оскільки ознайомлює з основами теорії мови, розвиває вміння осмислено підходити до мовних явищ і дає лінгвістичні поняття, необхідні для вивчення будь-якої лінгвістичної дисципліни.

Пропонований курс лекцій складається з вивчення двох модулів «Вступу до мовознавства» і «Основ теорії мовної комунікації». Перший орієнтує студентів на вивчення азів мовознавства, зокрема: загальних відомостей про мову та мовознавство як науку, природу й сутність мови, її походження, закономірності розвитку та функціонування на різних історичних етапах тощо. Для якіснішого засвоєння матеріалу з тем про класифікацію звуків, лексику та частини мови в кінці курсу лекцій подаються додатки у вигляді таблиць та схем. Модуль «Основи теорії мовної комунікації» покликаний дати відповідь на ряд питань, пов'язаних з умовами формування мовлення, співвідношенням у ньому спонтанного і неспонтанного, колективного й індивідуального, закономірностей вияву індивіда через мову й у мові, значущості тенденцій мовлення у сучасному макросвіті. Після кожного теоретичного матеріалу, поданого у формі лекцій, є питання для самостійного контролю. Саме відповіді на ці питання допоможуть студентові визначити якість і рівень його теоретичної підготовки з курсу, допоможуть у сформулювати лінгво-теоретичну основу.

Зміст методичних вказівок і їхня структура підпорядковані одній меті – допомогти студентам вищих навчальних закладів опанувати найважливішими теоретичними знаннями з основ мовознавства та теорії мовної комунікації, набути навичок у класифікації мов світу, поглибити знання з окремих розділів лінгвістики, розумінню специфіки людського мовлення, його значущості у процесі становлення особистості, професійного перекладача.

У результаті вивчення дисципліни студент повинен

Знати: проблеми природи і сутності мови; походження та закономірності розвитку мов; основні структурні елементи (рівні) мови як структури; виникнення й розвиток письма; класифікацію мов світу за походженням і за будовою; базові лінгвістичні поняття та категорії, термінологію; знати універсальні та етноспецифічні аспекти мовного спілкування

Вміти: орієнтуватися й розуміти сутність проблем сучасного мовознавства; застосовувати шляхи й методи вивчення мовного матеріалу; розуміти взаємопов'язаність структурних елементів мови як системи. характеризувати мови за генеалогічною та типологічною класифікацією мов;

Модуль 1. Вступ до мовознавства

Змістовий модуль: Етико-психологічні передумови процесу комунікації

Лекція 1: Вступ до мовознавства як лінгвістична дисципліна

ПЛАН

1. Предмет, об'єкт, завдання курсу «Вступ до мовознавства»;
2. Місце мовознавства в системі наук;
3. Методи дослідження мови:
 - описовий;
 - порівняльно-історичний;
 - зіставлення;
 - структурний;
4. Функції мови.

Література: 3, 4, 6, 7; доп.: 5, 8, 9, 11.

Поняття і терміни: загальне мовознавство, конкретне, теоретичне, прикладне, предмет мовознавства, об'єкт мовознавства, порівняльно-історичне мовознавство, типологічне мовознавство, функціональна лінгвістика, етнолінгвістика, психолінгвістика. Соціолінгвістика, когнітивна лінгвістика, описовий метод, порівняльно-історичний, зіставний, структурний; функції мови: комунікативна, когнітивна, мислеоформлювальна, репрезентативна, емоційна, експресивна, імпресивна, акумулятивна, естетична, фатична, суспільна та інші. Основні (базові) функції мови, факультативні функції мови.

1. Виникнення мовознавства, як і будь-якої іншої науки зумовлене практичними потребами людства. Перші спроби узагальнити знання, а швидше – уявлення про мову датуються глибокою давниною. Наприклад, можна говорити про те, що основи європейського мовознавства закладені представниками давньогрецької натурфілософії класичного періоду – працями Платона та Аристотеля, датованими серединою та II пол. У ст. до н.е. це і знаменита граматика індійського вченого Паніні, який зробив спробу адаптувати тексти релігійних гімнів, написані санскритом, до умов пракритів – сучасників вченого.

Мовознавство, або лінгвістика (від лат. *Lingua* – мова), це наука про природу людської мови та мови світу як її представників.

Спільні ознаки, які притаманні усім мовам світу прийнято називати мовними універсаліями.

Предметом мовознавства є мова як притаманний тільки людині засіб спілкування і окремі конкретні мови в їх реальному функціонуванні, у статиці й динаміці, в їх теперішньому та минулому, в усіх їх взаємозв'язках та взаємодії з іншими соціальними феноменами – суспільством, мисленням, свідомістю, культурою тощо.

У сучасному мовознавстві існує понад 5 тис. мов, які вимагають постійного опису, аналізу, зіставлення та дослідження. Тому для загального мовознавства існує надзвичайно широке поле діяльності.

Сучасне мовознавство розрізняє кілька аспектів дослідження: конкретне, загальне, прикладне. Кожен аспект дослідженні мов світу передбачає свої методи та більш конкретний та вузький об'єкт аналізу.

Конкретне мовознавство. Конкретне мовознавство вивчає окремі мови, наприклад: німецьку, російську, українську, італійську тощо, або групи споріднених мов – тюркські мови, слов'янські мови, балтійські мови. Конкретне мовознавство зосереджує свою увагу не лише на мовних універсалиях, але й на тих властивостях, які виділяють ту чи іншу мову серед інших. Наприклад для слов'янських мов характерною є дієслівна категорія виду, якщо говорити про граматичний рівень мови. В англійській мові є специфічні звуки, що відсутні у німецькій чи шведській мові, хоча всі три мови належать до однієї германської групи.

Загальне мовознавство. Загальне мовознавство вивчає загальні особливості мови абстраговано від конкретних мов. До цих особливостей належить сутність мови, її походження, зародження і розвиток, її зв'язок із мисленням та культурою. Загальне мовознавство досліджує також структуру й закономірності функціонування мов світу. Отже, предметом загального мовознавства є, з одного боку, мова як засіб спілкування людей, а з іншого – загальні особливості всіх мов світу, тобто, загальне мовознавство узагальнює той матеріал, що йому надає конкретне – творить лінгвістичну теорію, тому його часто ще називають теоретичним мовознавством. У межах загального мовознавства виділяють зіставне (типологічне), яке шляхом зіставлення мов виявляє в їхній структурі спільні й відмінні риси.

Прикладне мовознавство. Прикладне мовознавство перебуває у певній опозиції до загального мовознавства, тому що воно вивчає застосування мовознавчої теорії на практиці (у викладанні рідної та іноземної мов, у практиці перекладу при створенні алфавітів та не писемних мов, для вдосконалення правопису, навчання письма, читання тощо).

«Вступ до мовознавства» – це початковий курс загального мовознавства, що містить основні відомості із загального (що таке мова, яка її будова, вивчає основні лінгвістичні поняття й терміни). Цей курс посідає значне місце у фаховій підготовці філологів-перекладачів, тому що являє собою основу для вивчення всіх інших дисциплін лінгвістичного циклу.

2. Місце мовознавства в системі наук. Усі науки поділяється на природничі, предметом вивчення яких є природа (фізика, хімія, географія, астрономія) і гуманітарні (соціальні), предметом вивчення яких є людина в усіх її виявах (історія, літературознавство, мистецтвознавство). Мовознавство входить до складу гуманітарних наука оскільки мова – є єдиним універсальним засобом спілкування, то зв'язки мовознавства з іншими науками надзвичайно різноманітні.

Історія. Зодного боку мовознавство допомагає історії пояснити деякі історичні факти, з іншого – користується фактами історії для пояснення суто

мовних явищ. Так, скажімо, той факт, що назви тварин у більшості індоєвропейських мов мають спільну етимологію (укр. корова, пол. Krowa, чеське krava, пруське Rurwis), а назви рослин – різну, навів на думку про те, що індоєвропейці спочатку займалися скотарством, а вже потім, розселившись на великі території, втратили контакти, мови почали диференціюватися, стали обробляти землю і вирощувати зернові культури. Нерідко історики допомагають пояснити факти суто мовознавчі: території Росії притаманно два діалекти – північний – окання, південний – акання. Аж раптом, з'ясувалося, що серед опівнічників вузькою смугою від Москви до Архангельська, поширене акання – загадка для мовників! Історики пояснили, що через цю територію давним давно проходив шлях, по якому південники-купці возили товари в країни Скандинавії, вони й поширили тут акання.

Нерідко навіть семантична зміна в слові може вказати на якийсь історичний факт. Скажімо, рос. *пытать* колись мало таке ж значення як і українське питати – розпитувати, але після поширення в Росії практики жорстоких допитів воно набуло значення *«катувати»*.

Логіка вивчає форми вираження одиниць мислення – думки, судження, поняття, умовиводи, зв'язок із мовознавством полягає в тому що «проникнути» в мислення можна тільки через мову і, навпаки, змістом мови є думка, мисль людини. логіки через мову прагнуть розкрити закони мислення, його форми, рух, будову.

Тісний зв'язок має мовознавство з соціологією, **етнографією**, яка вивчає культуру і побут народів. Без даних етнографії лінгвіст не може пояснити значення окремих слів, що стосуються побуту, обрядів, культури взагалі. Так, наприклад назва місяця *січень*, дехто пов'язував зі снігом чи морозами – мороз січе, а назву *червня* – з червоними кольорами цвітіння квітів. Насправді ж ці назви пов'язані з побутовими справами: взимку наші предки рубали – сікли ліс, розчищаючи ділянки для посівів, а в червні збирали черв'яків, з яких робили червону фарбу. Вивчення діалектів також пов'язане як з етнографією, так і з географією.

Суто практичний зв'язок **археології** з мовознавством. Так, у 1906-1907 роках у Туреччині під час розкопок археологи виявили писемні пам'ятки, які були дешифровані мовознавцями і була відкрита перша в історії індоєвропейська мова з писемною фіксацією – хетська.

Дуже прозорими є зв'язки з **літературознавством**. Мова є першоджерелом літерами, її будівельним матеріалом, а тому ці дві науки об'єднавшись утворили – філологію. Відмінність між мовознавчим та літературознавчим підходом до вивчення мови художнього твору на думку Виноградова полягає в тому, що лінгвіст іде шляхом вивчення мовних одиниць і категорій, їх організації до визначення художнього-естетичного змісту твору, а літературознавець навпаки – від ідейно-художнього змісту до його втілення у засобах мови.

Медицина, **фізіологія** допомагають дізнатися про можливості мовного апарату людини, його склад, пояснити створення і сприйняття звуків. Є така наука як дефектологія (логопедія), що вивчає мовні порушення. А це вже

пов'язано і з **психологією** – наукою про загальні психічні процеси й явища людини. психологічний напрям у мовознавстві поширили такі лінгвісти як В. Вундт, О. Потебня. Уся мовна інформація, система зберігається у психіці людини – її свідомості. Симптоматичні порушення мовлення можуть бути сигналом для медиків і свідчити про порушення фізичного здоров'я людини – інсульт.

Простежуються і тісні зв'язки мовознавства з іншими науками – фізикою (акустичне вивчення звуків), кібернетикою, інформатикою, математикою тощо. Важко знайти науку, що не має зв'язку з мовознавством і це пояснюється складністю такого явища як мова.

3. Методи дослідження мови. У загальнонауковому значенні поняття **метод** означає – *шлях пізнання і тлумачення будь-якого явища дійсності*. Спільними є також і підходи до вивчення й аналізу – індукція та дедукція.

Індукція – спосіб дослідження від конкретного до загального.

Дедукція – від загального до конкретного.

Основними методами дослідження мови є описовий, порівняльно-історичний, зіставлення і структурний.

Описовий метод – його мета дати точний і повний опис мовних одиниць. Завдання методу полягає в описі та інвентаризації та систематизації мовних одиниць. Цей метод має практичне значення на його основі створено описові граматики різних мов, тлумачні, орфоепічні та орфографічні словники.

Порівняльно-історичний – його об'єктом є споріднені мови, тобто ті, які мають гіпотетичного спільного предка. Головна увага спрямована на відкриття законів, за якими розвивалися споріднені мови у минулому. За його допомогою можна зробити реконструкцію давніх, незафіксованих пам'ятками форм. Так, якщо описовий служить для вивчення сучасного етапу розвитку мови, порівняльно-історичний апелює до минулого.

Метод зіставлення. Об'єктом цього методу є порівняльне дослідження різних мов світу. Мета полягає у тому, щоб на підставі зіставлення різних мов виявити однакові (ізоморфні) та різні (аломорфні) риси мов на рівні фонетичної, словотвірної, граматичної системи тощо. Практичне використання пов'язане з теорією та практикою перекладу, з методикою викладання іноземних мов.

Структурний метод. Застосовується при дослідженні структури мови та її рівнів. Мета цього методу – пізнання мови як цілісної функціональної структури, елементи якої співвіднесені й пов'язані суворою системою відношень і зв'язків. Структурний метод реалізується у чотирьох методиках лінгвістичного дослідження – дистрибутивний, безпосередніх складників, трансформаційний і компонентний аналізи.

Дистрибутивний аналіз опирається на положення про те, що різні мовні елементи мають різне оточення (дистрибуцію), отже за допомогою оточення можна визначити й сам елемент. Дистрибутивний аналіз використовують для машинного перекладу та дешифрування невідомих текстів.

Аналіз за безпосередніми складниками. В його основі – поступове членування мовної одиниці (слова, словосполучення, речення) на складники, яке завершується за умови досягнення нерозкладних елементів.

Трансформаційний аналіз. Суть його полягає в тому, що основою класифікації мовних одиниць є їх здатність/не здатність трансформуватися (перетворюватися) на інші одиниці. Трансформаційний аналіз має застосування у прикладній лінгвістиці, особливо в автоматичному перекладі, у викладанні рідної та іноземної мов.

Компонентний аналіз. Застосовується при описі значення слів. Суть його полягає в розщепленні значення слова на його елементарні смисли, які називають *семами* (компонентами). Ці компоненти своєрідні атоми значення. Цей аналіз широко використовується для укладання тлумачних словників.

Окрім зазначених у мовознавстві використовуються й інші методи: анкетування, інтерв'ювання мовців з метою вивчення мовної ситуації (діалекту), психолінгвістичні, математичні тощо.

4. Функції мови. Явище, яке постійно розвивається у певній сфері, оточенні не може бути безфункціональним. Мова є явищем суспільним і про це яскраво свідчать її функції, які виявляють її сутність, призначення, дію. Вони є тим характеристиками, без яких мова не була б сама собою. Найголовніші (базові) функції – **комунікативна** – засіб спілкування і **когнітивна** – засіб мислення і пізнання. Другу функцію ще називають пізнавальною, гносеологічною, мислетворчою. Інколи як базові називають ще **емотивну** – засіб вираження почуттів і емоцій; **метамовну** – засіб дослідження й опису мови в термінах самої мови.

З основними співвідносяться похідні (вторинні) функції. Так, зокрема, з комунікативною пов'язана

фатична – засіб встановлення контакту; **конативна** – засвоєння; **волюнтативна** – волевиявлення, впливу; **кумулятивна чи історико-культурна** – зберігання всього того, виробила нація за всю свою історію в духовній сфері.

Із когнітивною співвідносяться: **репрезентативна** (номінативна) – засіб позначення предметів та явищ зовнішнього світу і свідомості, а з емотивною – **поетична, або естетична** – засіб вираження і виховання прекрасного.

Кількісна і якісна характеристика мовних функцій у сучасній мовознавчій літературі не збігаються. О. Леонтьєв вважає, що під функціями слід розуміти лише ті, що виявляються в будь-якій мовленевій ситуації. До таких, на його думку, належать комунікативна, мисленева, номінативна (пізнавальна) й історико-культурна. З. Д. Попова вважає, що мова має лише одну функцію – комунікативну – засіб спілкування. Все інше, що в мовознавстві називають функціями, на її думку, насправді є властивостями мови. Подібної думки дотримується і Б. М. Головін. Тож, в основному серед базових називають дві функції – комунікативну і когнітивну, але й тут немає єдності щодо їх важливості. М. Жинкін, Г. Колшанський, Р. Пазухін

найголовнішою вважають комунікативну, а О. Реформатський, В. Панфілов оцінюють і когнітивну і комунікативну як рівноправні.

За такого неоднозначного підходу до визначення й інтерпретації мовних функцій усі дослідники солідарні в одному: мовні функції мають суспільний характер, через що нерідко їх називають суспільними функціями мови.

Питання для самоконтролю:

1. Дайте визначення мовознавства.
2. У чому полягає різниця між конкретним та загальним мовознавством?
3. З якими суспільними науками пов'язане мовознавство, і в чому полягає цей зв'язок?
4. З якими природничими науками пов'язане мовознавство? Які науки виникли на стику мовознавства і природничих наук?
5. Розкрийте взаємозв'язки мовознавства та історії.
6. Дайте визначення терміна *метод*. Назвіть основні методи дослідження мови.
7. В чому суть описового методу?
8. Що є об'єктом порівняльно-історичного методу?
9. Яке практичне застосування має зіставний метод? В чому полягає його суть?
10. Яка мета структурного методу? Чим він відрізняється від описового?
11. Назвіть основні функції мови.

Лекція 2: Природа, сутність та будова мови.

ПЛАН

1. Співвідношення: мова і мислення; мова і мовлення.
2. Поняття про знак і знакову систему мови.
3. Мова як вторинна знакова система.
4. Мова як явище, що постійно розвивається. Синхронія і діахронія.

Література: 3, 4, 6, 7; доп.: 5, 8, 9, 11

Поняття і терміни: *синхронія, діахронія, аналіз, синтез, мислення, свідомість, поняттєве, чуттєво-образне, технічне мислення, вербальне та невербальне мислення, семіотика, лінгвосеміотика, знак, мовний знак, вербальні засоби спілкування, невербальні засоби спілкування, мова, мовлення, внутрішнє мовлення, мовленнєва діяльність, система, структура, рівень мови, одиниця рівня.*

1. Про те, що мова є явищем суспільним, яскраво засвідчили її функції, про які ми говорили минулого разу. Розвиток і функціонування мови значною мірою зумовлені станом суспільства. Суспільство може свідомо впливати на розвиток мови і це явище називається мовною політикою, тобто:

Мовна політика – це система заходів (політичних, юридичних, адміністративних), спрямованих на регулювання мовних відносин в державі, зміну чи збереження мовної ситуації в державі.

Мовна політика є частиною національної політики, органічною складовою певного політичного курсу держави. Національна комісія зі зміцнення демократії та утвердження верховенства права розробила концепцію державної мовної політики. Від цієї політики залежить мовна ситуація країни і стосується нормалізації літературної мови – вироблення та впровадження усних та писемних норм.

Обговорення ситуації двомовності в Україні.

Мислення – це таке відображення людиною навколишньої дійсності в поняттях, судженнях та умовиводах, при якому застосовується аналіз та синтез.

Щодо відношень мови та мислення в науці існувало два протилежні й неправильні погляди: мова і мислення тотожні поняття (Д. Шлейєрмахер) та мова і мислення відірвані одне від одного поняття (Ф.-Е. Бенекє). Насправді ж ці поняття тісно пов'язані між собою, але цей зв'язок не є простим, прямолінійним, а тому єдність мови та мислення не є їх тотожністю. З одного боку, немає слова, словосполучення, речення, які б не виражали думки. Однак мова – це не мислення, а лише одне зі знарядь, інструментів мислення. З іншого боку, існують й інші форми мислення, які здійснюються невербально (міміка, жести).

Загалом існує три типи мислення:

- **Чуттєво-образне** – мислення конкретними образами, картинками; притаманне людям творчим: письменникам, художникам, композиторам тощо;

- **Технічне** (практично-дійове) – здійснюється без участі мови; людям легше зробити, створити, аніж пояснити словами – техніки;
- **Поняттєве** – здійснюється за допомогою мови.

У людей усі типи мислення переплітаються, проте найпоширенішим є поняттєвий тип мислення, тобто основним знаряддям мислення є мова.

Усе, що пересічні мовці розуміють під мовою, насправді є мовою та мовленням. Таке розмежування було досліджено й обґрунтовано Ф. де Сосюром.

Мова – система одиниць спілкування і правил їх функціонування.

Мовлення – конкретно застосована мова, засоби спілкування в їх реалізації.

Для того, щоб розуміти різницю між мовою та мовленням, науковець наводив аналогію між шахами та шаховою дошкою. Шахова дошка та шахові фігури, правила гри – мова; конкретне розігрування шахової партії – мовлення.

Загалом мову та мовлення розрізняють за такими параметрами:

1. мова – явище загальне, абстрактне, мовлення – конкретне;
2. мова – явище відносно стабільне, довговічне, загальноприйняте, мовлення динамічне, рухливе, випадкове й унікальне;
3. мова – явище психічне, мовлення – психофізичне;
4. мова – явище лінійне, мовлення – нелінійне;

однак слід пам'ятати, що мова і мовлення тісно пов'язані між собою: мова не тільки породжує мовлення, стримує його неспинну стихію, а й живиться ним, змінюється, розвивається під його впливом.

2. Твердження про те, що ми живемо у світі знаків є абсолютно виправданим. Так, дзвінок будильника – сигнал того, що треба вставати. Червоне світло світлофора – знак заборони переходу вулиці, зелений – знак вільного шляху. Кивнути головою чи потиснути руку – знак вітання, поваги й прихильного ставлення до знайомого. Грошова купюра – теж державний знак. А якщо до цього додати й усі вивіски, схеми, стрілки у громадських закладах чи торговельних комплексах, які вказують на рух, місцезнаходження чогось, і з якими ми повсякчас зустрічаємося упродовж дня, то можна зробити висновок про значущість знакових систем у нашому повсякденному житті.

Однією з таких знакових систем є мова. Про знаковий характер мови говорили ще у стародавній Індії та Греції, зокрема у працях Аристотеля, Пор-Рояля, а згодом і в інших лінгвістів-компаративістів – В. Гумбольдта, О. потєбні, П. Фортунатова, І. Бодуена де Куртене, В. Богородицького. Однак, термін знак не отримав у цих дослідженнях спеціального лінгвістичного визначення.

Але у 1916 році виходить книга Ф. Де Сосюра «Курс загальної лінгвістики», де пропонує мову розглядати як систему знаків і ставить її у ряд з будь-якою іншою системою знаків, що відіграє певну роль у житті суспільства. Науку, що вивчає життя знаків у житті суспільства пропонує назвати семіологією.

Така наука виникла, але отримала назву – **семіотика**, наука, що вивчає структуру та функціонування різних знакових систем.

Основним поняттям семіотики є знак.

Знак – матеріальний, чуттєво сприйманий предмет, який виступає в процесі пізнання і спілкування в ролі заміни іншого предмета і використовується для отримання, зберігання, перетворення й передачі інформації.

Основні ознаки знака:

- Матеріальність, тобто чуттєва сприйманість органами чуття;
- Позначення чогось, що перебуває поза ним;
- непов'язаність з позначуванним природним (причинним) зв'язком;
- інформативність (здатність нести інформацію з комунікативною метою);
- системність.

Знак використовується і отримує своє значення лише за умови входження до якоїсь знакової системи. Так, **!** в дорожній знаковій системі означає «небезпечна ділянка дороги»; у математиці – «факторіал», у пунктуації – знак оклику.

Існує декілька класифікацій знаків. Найвідомішою є класифікація за типом відношень між матеріальною формою знака і позначуванним об'єктом та класифікація з погляду фізичної природи.

Знаки-індекси (знаки симптоми та знаки-прикмети) – знаки, що пов'язані з позначуваними предметами, як дії зі своїми причинами.

Наприклад, дим як знак вогню (диму без вогню не буває), низькі чорні хмари – знак дощу, висока температура у людини – хвороба. Правда, кваліфікувати симптоми як знаки немає достатніх підстав, бо вони не відповідають вищезгаданому визначенню знака.

Знаки-копії – відтворення, репродукції, подібні на позначувані предмети. Слід лапи, взуття, ксерокопія, фото, зліпок, відбиток тощо.

Знаки-символи – знаки, які використовують для передачі (визначення) абстрактного змісту. Для них характерна відсутність природного зв'язку з позначуваними об'єктами.

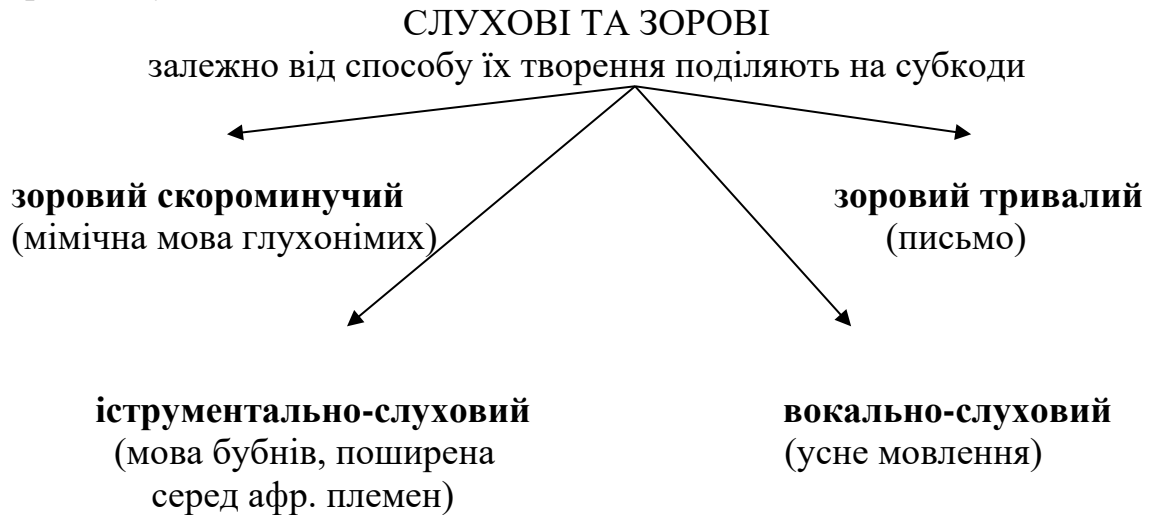
Наприклад, герб і прапор – державна символіка, п'ять кілець як символ олімпійських ігор, змія – символ медицини, маска – театру (СТУДЕНТИ). Сюди ж належить і математична, хімічна та графічна символіка. Найбагатшими є, звісно, специфічно національні символи – кольорів, рослин, тварин.

Знаки-символи і копії є вмотивованими і не умовними – це природні знаки. Вони не служать засобами комунікації, а виконують пізнавальну функцію. Знаки-індекси і копії можуть переходити в знаки-символи і сигнали, якщо домовитися, що вони означають.

Наприклад: *сіно і солома: «як буде солома, не йди: батьки вдома, а як буде сіно – приходь до мене сміло».*

З погляду фізичної природи, або за способом сприйняття їх людиною знаки поділили на п'ять видів: акустичні (слухові, вокально-

інструментальні); оптичні (зорові); дотикові (брайлівський алфавіт для сліпих); нюхові; смакові (існують більш теоретично, аніж практично) – тобто п'ять органів чуття людини.

Чому, маючи у своєму розпорядженні чотири субкоди, людина обрала серед інших вокально-слуховий? Відповідь можна знайти в одній із скандинавських саг.

Відбувся «науковий» диспут між мудрецем-богословом і однооком вікінгом. Сидячи одне проти іншого вони спілкувалися жестами. Богослов показав палець, вікінг відповів, показавши два. Богослов показав три пальці, на що вікінг показав кулак. Тоді мудрець з'їв вишню і виплюнув кісточку. Вікінг понишпорив у своїх кишенях і знайшов агрус і теж з'їв його. Тут богослов підвівся і визнав свою поразку.

Богослов визнав одноокого вікінга справжнім мудрецем, а коли ститали тему суперечки відповів. Я показав один палець, вказавши, що бог один у світі, він же заперечив мені двома пальцями вказавши на те, що крім бога-отця є й бог-син. Я тоді показав три пальці, маючи на увазі, що є ще й дух святий, але він виявився на висоті і показав кулак – знак єдності трьох сил. Я зрозумів, що на тему богослов'я з ним сперечатися не варто, а тому вирішив змінити тему і з'їв вишню, сказавши тим самим, що життя солодке. Але і тут він відповів мені надзвичайно влучно: з'ївши агрус, він ствердив, що треба жити навіть тоді, коли життя й кисленьке.

Вікінг: я й не думав з ним сперечатися на тему богослов'я. Цей зухвалець показав мені, що в мене одне око! Я йому відповів, що моє одне варте його двох. А він і далі жартував – разом у нас три ока. Після того я натякнув, що таких нахаб треба вчити не науковими суперечками, а кулаком. Я так розхвилювався, що у роті пересохло – я й з'їв агрусину.

Тож як бачимо зоровий скороминучий субкод не може бути однаково й однозначно інтерпретований як засіб комунікації, до того ж потрібні певні умови задля їхнього сприйняття: відстань, світло.

3. Розглядати мову як знакову систему має сенс лише у тому разі, коли враховується **специфіка мовного знака**. Ф. Де Соссюр вважав, мовні знаки характеризуються такими рисами, як довільність (умовність), тобто

відсутність між познавальним і позначуваним якогось природного зв'язку, лінійність (звуки в слові вимовляються один за одним у часовій протяжності, а на письмі характеризуються ще й просторовою протяжністю), змінність. Стосовно першої риси, то в мові є абсолютно довільні знаки (факт позначення предметів різними словами) й вмотивовані (звуконаслідувальні слова – бух, ляп, тік-так). Тож говорячи про вмотивованість чи не вмотивованість мовного знака слід погодитися зі шведським лінгвістом Б. Мальбергом, що *«жоден мовний знак не є абсолютно довільним, але й є абсолютно вмотивованим»*.

Специфічною ознакою мовного знака є непаралельність плану вираження і плану змісту, яка полягає в тому, що:

- план вираження (позначувальне П1) є лінійним і дискретним, а план змісту (П2) характеризується структурною глобальністю і часовою безперервністю;
- позначувальне (П1) може мати декілька позначуваних (П2), тобто це явища синонімії, полісемії;
- позначувальне вальни (П1) і позначуване (П2) характеризуються автономністю розвитку. П1 може не змінюватися при зміні П2 –
- *міщанин «житель міста» «назва соціального стану» «людина з обмеженими інтересами, обиватель».*

Інші особливості мовного знака зумовлені **специфікою мовної системи**.

1) Мова виникає природним шляхом, постійно розвивається, удосконалюється, тобто має динамічний характер: вона як живий організм здатна до саморегулювання, тоді як інші знакові системи є штучними і статичними.

2) Мова на відміну від інших знакових систем є універсальним засобом спілкування. Усі інші в генетичному плані вторинні стосовно мови і мають обмежені виражальні можливості й сферу застосування.

3) Мова є багатофункціональною системою: комунікативна, репрезентативна, фатична, метамовна та інші. Мова передає не тільки інформацію мовця, а й ставлення його до повідомлення, дає оцінку. Мова – знаряддя мислення, засіб пізнання світу.

4) Мова багатоярусна і складна ієрархічна система, яка має два способи організації – відбіркового (парадигматичний) та сполучувальний (синтагматичний).

Дискусійним є питання і щодо того, що саме вважати в мові за знак?

Традиційно вважається, що найменшою мовною одиницею є фонема. Оскільки вона має лише план вираження (П1) і не має значення (П2) та функцій, притаманних знакові її не можна вважати знаком.

Морфема вже є двосторонньою одиницею. Слово РУК-А має дві морфеми корінь виражає ідею руки і флексія –А- має три граматичних значення: Н.В., одн., ж.р. Однак ці значення не реалізуються самостійно, морфема не може виступати окремо поза словом. Тож і морфема лише напівзнак.

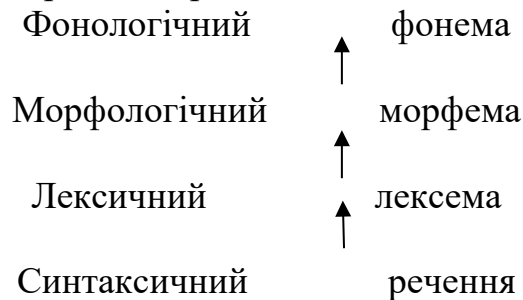
Слово – двостороння одиниця, йому притаманні всі знакові функції – знак.

Речення – не є знаком, бо складається зі знаків і належить до рівня структур.

Отже, можна говорити про те, що у мові виокремлюються три рівні – субзнаковий, знаковий і суперзнаковий.

Сучасне мовознавство виходить з того, що структура мови є чотирьохрівнева і кожен рівень передбачає свою одиницю:

Усі названі рівні складають собою окремі системи і вивчаються окремими лінгвістичними науками: фонологічний – фонологія, морфологічний – морфологія, лексико-семантичний – лексикологією, синтаксичний – синтаксисом. Мовні рівні не є автономними і незалежними. Вони взаємопов'язані. Із фонем будуються морфеми, з морфем – лексеми, з лексем – речення. Отже, мова складається з чотирьох систем, які утворюють загальну систему мови.

4. Мова постійно змінюється. Історична змінність мови – її суттєва ознака, внутрішня властивість. Як зазначав О. Шахматов, у даний момент мова не є такою, якою була 10 хвилин тому. Зміни у мові відповідають комунікативній та пізнавальній діяльності людини. Однак, людина може й не помічати цих змін. Очевидно цим можна пояснити й той факт, що до висновку про змінність мови вчені дійшли аж у XIX ст. і це настільки захопило їх, що вони упродовж 100 років займалися вивченням історичного аспекту мови. Хоча, дійсно важко не помітити, що мова епохи Г. С. Сковороди помітно відрізняється від сучасної української.

За словами В. Гумбольдта, а пізніше і О. Потебні, мова є діяльністю і продуктом цієї діяльності одночасно. Так було започатковано розрізнення статичного і динамічного аспектів мови. Зокрема, В. Гумбольдт розрізняв «вивчення мов у стані їхнього розвитку» і «вивчення організмів мов». Згодом це розрізнення вилилося в соссюрівську дихотомію синхронії та діахронії.

Тож, коли з часом, кількісні зміни у мові переходять у якісні і читання давніх текстів вимагає додаткової кваліфікації, виникає потреба аналізувати еволюцію мовних форм і цим займається наука, що називається історичною граматикую. Ці науки і розглядають мову в плані

діахронії (з грецької *dia* – «через», *chronos* – «час») – історичний розвиток мови, а також дослідження мови у процесі її історичного розвитку.

синхронії (з грецьк. *syn* – «разом» та *chronos* – «час») – стан мови в певний момент її розвитку; сукупність взаємопов'язаних і взаємозумовлених елементів мови, які наявні і функціонують у певний виділений час. Тобто вивчення мови абстраговано від часового чинника.

Отже, синхронія – це горизонтальне дослідження мови, а діахронія – вертикальне.

Навколо діахронічного та синхронічного аспектів вивчення мови довгий час тривала наукова дискусія. Так, Ф. Де Соссюр вважав, що існує дві абсолютно різні лінгвістики – синхронічна та діахронічна, І.О. Бодуен де Куртене вважав умовним виокремлення цих аспектів. На сучасному етапі загальноновизнаним стало твердження, що обидва підходи до вивчення мови доповнюють і збагачують один одного, хоч трапляються випадки, коли один синхронічний аспект є самодостатнім.

Питання для самоконтролю:

1. Які типи мислення існують?
2. За якими параметрами розрізняють мову та мовлення?
3. Що вивчає семіотика?
4. Назвіть основні ознаки знаку?
5. Які відомі типи знаків?
6. Назвіть ознаки мовного знака?
7. Розкрийте поняття синхронії і діахронії в мові.

Лекція 3: Походження і розвиток мови.

ПЛАН

1. Проблема походження мови. Різні теорії походження (логосична, звуконаслідувальна, оноματοпоетична, теорія суспільного договору).
2. Закономірності розвитку мов. Явища диференціації та інтеграції в еволюції мов. Поняття про субстрат та суперстрат.

Література: 3, 4, 6, 7; доп.: 5, 8, 9, 11

Поняття і терміни: *гіпотези походження мови: міфологічна, логосична, звуконаслідувальна, вигукова, гіпотеза соціального договору, гіпотеза трудових викриків, гіпотеза суспільних регуляторів, статева, оноματοпоетична, гіпотеза жестів, гіпотеза ігор, контактна, гіпотеза моногенезу, гіпотеза полігенезу, племінна мова, мова народності, національна мова, літературна мова, мова міжнаціонального спілкування, світова мова, субстрат, суперстрат, адстрат. піджин.*

1. Насамперед, слід розмежовувати питання походження людської мови взагалі від питання походження конкретної мови. На сьогоднішній день ця проблема не належить до найактуальніших, очевидно тому, що сучасна наука не має відповіді на це питання і не в стані її мати. Швидше можна говорити про ознайомлення з різноманітними теоріями походження мови, які збереглися в історії мовознавства. Погляди на походження мови відбивають пануючі у даному суспільстві філософські, соціальні, психологічні та інші наукові доктрини. Перші спроби з'ясувати походження мови стосуються періоду синкретичного існування науки, представленої первинно у зразках народної міфології. У міфології будь-якого народу світу можна віднайти міфи про створення мови і, як правило, ці міфи пов'язані з появою людей.

На ранніх етапах існування цивілізації виникає **логосична теорія походження мови**. Ця теорія існує в кількох різновидах: біблійний, ведичний та конфуціанський. Відповідно до цієї теорії в основі народження світу лежить духовне начало. Дух впливає на матерію, що знаходиться в хаотичному стані, творить і впорядковує її форми (геологічні, біологічні, соціальні).

На позначення духовного начала вживалися слова «бог», «дао», «слово». Слово існувало до створення світу і людини. Так, за біблією бог створив світ упродовж семи днів за допомогою слова, а не рук. Подібно до біблійних тлумачаться ці енергія і знаряддя і в даосизмі та конфуціанстві.

Окрім божественного походження, логосична теорія може пояснювати походження мови і як суто людське явище. Одним із актів творчості бога є створення людини, як подібного собі, а отже, бог передав людині й дар слова. Але відомо також і те, що Адам дає імена-назви тваринам, яких приводить бог, але там же вказується і те, що мова створена патріархальним шляхом угоди. Божественне слово, яким було створено людину, потім стає здобутком

людини і вона сама починає створювати слова. При цьому творець винаходить слова, а старійшини узгоджують їх вживання і сприяють поширенню між людьми.

Подібну схему створення та розробки імен подає і Платон в діалозі «Кратил». За Платоном, творцем імені є ономотет, який передає створене їм слово діалектикам, які його обговорюють і передають майстрам конкретних мистецтв, що й використовують ці імена...

Та частина логосичної теорії, що говорить про слово як про людську та суспільну сутність, фактично відображає соціальну структуру імені. Тож Біблія подає цю структуру у формі міфу, а Платон – філософського діалогу.

Теорія звертає основну увагу на досягнення людиною божественного натхнення як кінцевого критерію знання, а також на боротьбу однієї людини з іншою з приводу того, наскільки точно передано їм промисел бога у створеному слові. Саме в цьому полягає мотив вічної боротьби тлумачень, релігій, сект.

За логосичною теорією походження мови слово, фактично створене людиною, володарює над нею.

У XV – XVII ст. на зміну логосичній – біблійній теорії приходять нова теорія, в основі якої лежить філософська доктрина *суспільного договору*. Ця теорія була прийнята в Європі та Америці в XVII – XVIII ст. для тлумачення природи суспільних відносин. Відповідно до цієї теорії саме суспільний договір відрізняє суспільство від первісного стада. У стаді панує ворожнеча й боротьба між конкурентами, зумовлена різницею інтересів. За для досягнення відношень, притаманних суспільству, необхідно домовитися про інтереси і тоді ворожнеча перетвориться на співпрацю, співробітництво. Можливість такого переходу філософи пояснювали по-різному.

Родоначалником доктрини суспільного договору можна вважати голландського ученого Гроція, який вважав, що держава і право виникають із суспільної природи людини. суспільна природа людини виявляється у природному і людському праві. Природне право виходить із прагнення людини до спільного проживання, що виявляється у дарі мовлення і здатності до спільних дій, що ґрунтуються на розумі. Людське право розвивається від природного права – до державного, приватного і цивільного. Мова, таким чином, є однією з основ природного права.

Доктрина суспільного договору фактично протиставляється біблійній раціональним філософствуванням. У межах цієї доктрини були розроблені:

- 1) ідеї розвитку логіки як інструмента пізнання і зокрема ідей індуктивної логіки
- 2) ідеї конструювання нових мов для науково-пізнавальних завдань;
- 3) ідеї знаковості мови;
- 4) –//– психології як науки, що пізнає мислення;
- 5) власне гіпотеза про походження мови заснована на ідеї знаковості мови, психології, та досвіді конструювання мов.

В гіпотезах, вироблених теорією суспільного договору, слід розрізнити два боки:

1. – проблему створення спільної мови, її обов'язковість для членів суспільства і ступінь свободи індивіда від спільної мови;

2. – проблему матеріалу мови, тобто, звідки взялися перші спільні слова спільної мови – етимологію мови. Доктриною суспільного договору пояснюється різні етимологічні теорії: звуконаслідувальна, вигукова та теорія трудових команд та трудових вигуків.

Звуконаслідувальна – слова мови виникла за подібністю до вигуків тварин та звуків природи;

Вигукова – ґрунтується на тому, що слова виникли внаслідок мимовільних вигуків під впливом емоцій і почуттів.

Трудових команд та трудових вигуків – це своєрідний варіант вигукової теорії, але вигук стимулюється не почуттями та емоціями, а спільними м'язовими зусиллями.

Ономатопоегична теорія (Штейнталя – Потєбні), як один із способів пояснення походження слів була відома давно. Так називалося вчення про пояснення походження слів через звуконаслідування. Але у ХІХ ст. зміст цього поняття змінився, оскільки під цією назвою виникла фактично нова теорія про походження мови.

В основі цієї теорії лежить еволюційний погляд на мову, увага до вихідних форм усного мовлення та використання даних психології для побудови картин мовного розвитку. Відмінність її полягає у тому, що в ній здійснюється реконструкція механізму походження мови за даними психології та мовознавства. Ця теорія вже не є світоглядним ученням загального характеру чи філософською доктриною, а суто мовознавчою науковою гіпотезою. Мета цієї гіпотези – реконструкція розвитку відношень звука та значення, лексики та граматики, членів речення та частин синтагм та парадигм, синхронія та діахронія. В ономатопоегичній теорії реконструкція спирається на дедуктивні висновки із завчасно сформульованих принципів, які разом представляють собою модель становлення мови. Таким чином, теорія Штейнталя – Потєбні – це теоретична реконструкція мови як цілого, подана у вигляді моделі.

Змістом реконструкції є встановлення суттєво необхідних мовних рис, що пов'язують сучасні споріднені групи мов, але не спільні риси якоїсь мовної сім'ї чи групи, не окремі явища цих мов, а структура мови в її становленні. Однак, ця теорія не торкалася й таких питань як номінація (називання), соціальна структура імені, мислення як джерело становлення та розвитку мови, зв'язок і відношення людини до інших сторін життя, чим займалися інші теорії.

Становлення цієї теорії має три етапи:

I. У праці В. Фон Гумбольдта «Про різницю у будові людських мов та її вплив на духовний розвиток людства» було сформульовано ідею та загальну схему походження мови. Ще не назвавши свою теорію ономатопоегичною, вчений запропонував для неї основну тезу: мова є самонароджувана і саморухома цілісність – енергія. У цьому русі рівномірно беруть участь три компоненти – «Дух народу», зовнішня та внутрішня форми мови.

II. Г. Штейнталь (1823-1899) розвиваючи ідеї Гумбольдта, розглядає походження мови як момент становлення людини суспільної. На його думку, важливим є таке:

- мова виникає із сигналу, поданого поза ситуацією, коли сигнал вживається
- мова виникає як повторення звичних звуків;
- мова виникає, коли індивід має потребу в емоційній експресії, що нагадує художню.

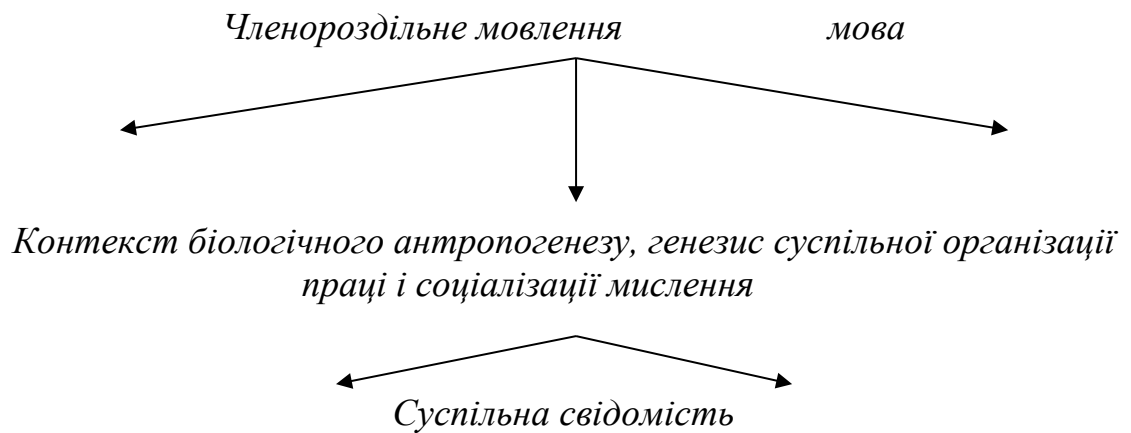
Поданий ономаністичною теорією механізм утворення слів дозволяє пояснити полісемію та омонімію у мові, як у процесі розвитку значень утворюються стилістичні фігури, що в межах теорії зводяться до двох основних – метонімії та метафори. Різноманітні семантичні процеси отримують в оноματοпоетичній теорії походження мови єдине тлумачення – історичні зміни однієї з сторін асоціації (звука або предмета). На підставі цього можуть пояснюватися відмінності граматичного та лексичного значення.

III. О. Потебня (1835–1891) зробив наступний крок у розвитку оноματοпоетичної теорії. Рушійною силою розвитку мови Потебня вважав поетичну творчість. Новації у мові виникають у процесі поетичної творчості, а далі переходять до загальнозживаної мови. Поетичну творчість вчений розглядав як спонтанну для мовної свідомості поета. Самі форми у поєднанні з енергією духу поета, що творить, давали поетичний твір й самі мовні новації, що містяться в ньому. Ці новації або сприймалися аудиторією, або відкидалися, при цьому вони ж виступали й співтворцями тексту, при інтерпретації чи прочитанні його. Радикальний погляд Потебні на механізм породження новацій, що ґрунтувався на художній творчості не був підтриманий провідними мовознавцями (Шахматовим, Фортунатовим, Бодуеном де Куртене), а Виноградов навіть назвав його теорію суб'єктивно-ідеалістичною. Однобокість наукової теорії Потебні полягає у тому, що вона пояснює будову суспільства із мови, тоді коли мова є лише частиною існування суспільства.

Попри всі свої вади теорія Потебні була надзвичайно прогресивною та впливовою: значною мірою вона спрямувала художню творчість символістів, футуристів. Відбилося і у викладанні мови, і на сучасній структурі філологічної освіти у поєднанні літератури та мовознавства.

Трудова теорія походження мови. В останній третині XIX ст. було розвинуто ще одну філософську теорію походження мови. Інколи її називають трудовою, але правильніше було б називати соціальною. Підвалини цієї теорії закладені у праці Ф. Енгельса «Діалектика природи». Енгельс був прихильником порівняльно-історичного методу мовознавства, але методи цього лінгвістичного напрямку не поширював на всю історію становлення мови та суспільства, вважаючи, що цей метод може допомогти лише у з'ясуванні умов в історії становлення етносів, бо мова визначає еволюцію суспільства. Енгельс розглядає мова як безпосередню діяльність думки. Звуки мови, на його думку, стали основою створення людського

мислення і становлення суспільної свідомості. За Енгельсом поява членороздільного мовлення і мови включається у контекст біологічного антропогенезу, генезис суспільної організації праці і соціалізації мислення, що призводить до становлення свідомості.

Сутність трудової теорії походження мови полягає у з'ясуванні того, яким чином ці різноманітні якості можуть утворюватися спільно, тобто, як вони пов'язані між собою генетично. Суспільство у розумінні вченого це єдність спільної виробничої праці на підвалинах свідомого планування трудової діяльності і суспільної свідомості, що утворюють собою цілісну структуру, де одним із елементів і є мова. Таким чином, джерелом розвитку суспільства є розподілена суспільна праця, організація якої вимагає спілкування.

Становлення суспільної праці викликає необхідність у мові та суспільній думці, оскільки матеріал для думки подається суспільно-необхідною працею, обладнанням суспільних відносин, виробництвом суспільних благ. У своїй теорії Енгельс спирався до дані сучасної біології та антропології.

2. Розвиток мови, як відомо, супроводжується постійними змінами: змінюються всі рівні мови від фонетичного до синтаксичного. Мова розвивається за своїми внутрішніми законами і на неї можуть впливати як внутрішні так і зовнішні причини.

Зовнішні причини мовних змін зумовлені різними суспільними чинниками: розвиток матеріальної та духовної культури, науки, техніки. Другою важливою причиною є контактування мов. Контакткування мов може зумовлюватися:

- запозиченням лексики і фразеології (з англ..файл, шопінг, факс, тойота, спікер тощо)
- засвоєння артикуляційних особливостей іншої мови;
- зміни наголосу;
- зміни в граматичній будові слів (відмінки у всіх тюркських мовах їх б, а в якутській, що належить до тюркської сім'ї – 9. це пояснюється впливом евенської мови багатої на відмінкові форми)

– зміни в словотворі (*запозичені префікси – а-,анти- , інтер-, антихудожній, аполітичний*)

Мова існує доти, доки існує етнос, який є її носієм. Народи зникають через припинення свого еволюційного шляху (втрата енергії) – латинська, наприклад, через асиміляцію – полабська, провансальська, винищення – пруська. Причиною зміни характеру мови можуть бути активні контакти і витворення так званих *койне*.

В історії розвитку мов відомі два процеси – диференціація (поділ) та інтеграція (злиття). Деякі мовознавці використовують іншу термінологію для позначення цих явищ: диференціація – «дивергенція», інтеграція – «конвергенція».

Диференціація – процес, коли з однієї мови виникає дві і більше (*сербська і хорватська, норвезька і ісландська*)

Інтеграція – процес утворення з двох чи кількох мов однієї, таким чином виникають піджини. Піджини, як правило, недовговічні, але можуть дати креольську гібридну мову, наприклад, такими креольськими мовами є джакватаак на Ямайці, гулла на узбережжі Південної Кароліни, сарамака на Сурінамі, пам'яменту на острові Кюрасо. У всіх цих мовах відбувається спрощення граматики.

При тривалому й інтенсивному контактуванні мов можуть призвести до асиміляції однієї з мов, тобто її втрати, але втрачена мова не зникає безслідно. Сліди витісненої мови отримали в мовознавстві назви субстрат і суперстат.

Субстрат – мова-підоснова, елементи якої розчиняються в мові, що нашарувалася на неї; сліди мови корінних жителів у мові-переможці чужинців; сліди витісненої місцевої мови.

Кельтський субстрат для французької мови, фінський – російських говірок півночі Росії.

Суперстат – мова-надоснова, елементи якої розчинилися в мові, над якою вона нашарувалася, сліди мови чужинців у мові-переможці корінних жителів.

Латинська стала суперстатом для мов Західної Європи, німецька для чеської.

Адстат – сукупність рис мовної системи, які з'явилися внаслідок впливу однієї мови на іншу в умовах тривалого співіснування контактів сусідніх народів.

Цей тип мовної взаємодії є нейтральним: при ньому не відбувається асиміляції етносу і розчинення мови в іншій, це прошарок між двома мовами. Як наприклад білорусько-литовський, словінсько-італійський адстат.

Питання для самоконтролю:

1. У яких зв'язках перебувають мова і мислення? Чи є мова єдиним засобом мислення?
2. Дайте визначення знака. Доведіть, що мова є однією із знакових систем.
3. Що в мові називаємо знаком?

4. Чим відрізняється мова як знакова система від інших знакових систем?
5. Дайте визначення термінів синхронія і діяхронія. У яких випадках виправданий суто синхронічний, а в яких суто діяхронічний підходи до вивчення мови?
6. Розкрийте суть звуконаслідувальної гіпотези походження мови. Чому ця гіпотеза не прийнятна?
7. Розкрийте суть оноματοпоетичної теорії походження мови?
8. В чому суть вигукової теорії походження мови? В чому її бездоказовість?
9. Де і коли виникла теорія трудових вигуків? У чому її неспроможність?
10. У чому полягає теорія походження мови Ф. Енгельса?
11. Які причини викликають зміни в мові? Наведіть приклади мовних змін, зумовлених зовнішніми причинами; внутрішніми причинами.
12. Що таке диференціація та інтеграція мов?
13. До чого може призвести контактування мов?
14. Що таке схрещення мов? Як називаються сліди мови-переможниці? Чому на їх позначення вживаються два різні терміни? Від чого це залежить?

Лекція 4: Класифікації мов світу

ПЛАН

1. Типологічна класифікація мов. Історія питання.
2. Типологічна класифікація мов
3. Соціолінгвістична класифікація мов.
4. Генеалогічна класифікація мов світу.

Література: 3, 4, 6, 7; доп.: 5, 8, 9, 11

Поняття і терміни: *генеалогічна класифікація, мовна сім'я, мовна група, мовна підгрупа, ареальна класифікація, типологічна класифікація, аглютинативна мова, флективна мова, ізолююча (коренева) мова, інкорпоруюча (полісинтетична) мова, синтетичні та аналітичні мови, соціолінгвістична класифікація.*

1. Лінгвістична типологія передбачає порівняльне вивчення структурних та особливостей мов незалежно від характеру їх генетичних відношень. Типологія є одним з двох аспектів вивчення мови поруч з порівняльно-історичним мовознавством.

Цей напрямок виникає на початку і розвивається в другій чверті XIX ст. (первинно у вигляді морфологічної класифікації мов), що була покликана встановити схожі та відмінні риси мов (мовної будови), які приховані в найбільш важливих та суттєвих властивостях мови й не залежать від їх генетичної спорідненості. Типологічна класифікація мов, об'єднаних за тими чи іншими ознаками, що обрані як ті, що відбивають найбільш значущі риси мовної структури (наприклад, спосіб поєднання морфем). Система критеріїв типологічної класифікації мов сприяє виявленню взаємовідношень між класами мов, вказує на способи орієнтації в їх реальній різноманітності. Визначення місця конкретної мови у типологічній класифікації виявляє низку її особливостей, що були прихованими при користуванні іншими лінгвістичними підходами. Найбільш відома морфологічна класифікація мов, згідно з якою мови розподіляються через абстрактне поняття «тип» на чотири основні групи.

Вперше типологічну класифікацію мов розробили та обґрунтували німецькі мовознавці Фрідріх та Август Шлегелі. Фрідріх Шлегель у 1808 році опублікував працю «Про мову і мудрість індійців», у якій звернув увагу на відмінність у структурі мов і виділив дві групи мов: флективні – ті, що мають закінчення; і нефлективні – ті, що закінчення не мають. Його брат Август Шлегель – доопрацював цю класифікацію і виділив три групи мов: аморфні – без афіксів, афіксальні та флективні. Також він поділив усі мови світу на більш ранні (синтетичні) і більш пізні (аналітичні).

2. Існуюча наразі класифікація була укладена В. фон Гумбольдтом. За основу своєї класифікації він узяв класифікацію Августа Шлегеля. Гумбольдт поділив усі мови світу на чотири типи: ізолюючі (кореневі), аглютинативні, інкорпоруючі і флективні.

Перед оглядом гумбольдтівської системи поділу мов на типи слід зробити ряд зауважень:

- по-перше, чисті типи мов відсутні; класифікація будується на домінуванні певних рис;
- по-друге, з історичним розвитком мови може змінюватися її тип;
- по-третє, підхід до мов як до «недорозвинутих», чи «розвинутих» на підставі того, до якого типу належать та чи інша мова примітивний й антинауковий.

Ізолюючі (кореневі) мови. Під цими мовами розуміють ті, що не мають афіксів і граматичні значення виражають способом прилягання одних слів до інших за допомогою службових слів. У цих мовах відсутня різниця між коренем і словом. Слова не відмінюються і тому не мають формальних показників синтаксичного зв'язків між собою у реченні. Таким чином, речення у цих мовах являє собою певну послідовність незмінюваних і неподільних на морфемі слів-коренів. Зразками таких мов є писемна давньокитайська та сучасна в'єтнамська мови. Кожен корінь може мати десятки значень, які розрізняються інтонацією. Інтонація у цих мовах тональна. Для визначення відношень між словами використовується порядок слів у реченні, службові слова та зрідка редуплікація.

Аглютинативні мови. Термін походить від латинського *gluten* «клей», *agglutino* – «приклеюю». У цих мовах граматичне значення виражається особливими афіксами-приклеївками.

Афікси-приклеївки виконують граматичну та смислову функцію, позначаючи час, особу, число, спосіб, відмінок та інші граматичні значення. Кожен з таких афіксів може мати лише одне суворо регламентоване значення. Ці приклеївки суто технічно приклеюються до кореневої основи. Слово є багато морфемним, але між цими морфемами суворо зберігаються межі і не відбуваються жодні фонетичні процеси. Афікси розташовуються за принципом конкретизації значення: від широкого до вузького.

До цього типу мов належать: усі тюркські мови, фіно-угорські, ескімоська, грузинська, японська, корейська, банту, суахілі, монгольська, тунгусо-маньчжурські та інші мови Африки, Азії та Америки. Прийнято вважати, що мови аглютинативного типу є не лише одними з найпоширеніших, але й одними з найстійкіших мов світу.

Інкорпоруючі (полісинтетичні) мови. Термін походить від латинського *inorporatio* «включення до складу», полісинтетичні від грецьких слів *polis* «багато» та *sythesis* «поєднання». У цих мовах різні частини висловлювання подаються у вигляді аморфних слів-основ (коренів), об'єднуються у єдині складні комплекси, сукупність яких формується службовими елементами. Речення у цих мовах нагадують складні слова, які можна в принципі назвати словами-реченнями. Отже, одиницею будови полісинтетичних мов є не слово і не речення, а щось середнє, що в мовознавстві отримало назву *інкорпоруючого комплексу*.

Таким чином, інкорпорація у мові – це явище морфолого-синтаксичне. До полісинтетичних мов належать чукотська, коряцька та більшість мов корінного населення Північної Америки.

Флективні мови. Це мови, в яких у вираженні граматичних значень у мові відіграє флексія. На відміну від аглюнативних мов, де афікси-приклейки – є однозначними та стандартними і механічно приєднуються до повнозначних слів, у флективних мовах є закінчення багатозначне. Ще одна особливість флективних мов полягає у можливості взаємопроникнення контактуючих морфем, призводить до стирання межі між ними. Це явище прийнято називати *фузією*. Тому флективні мови часто називають фузійними.

Флективні мови поділяються на синтетичні та аналітичні.

Синтетичні – це мови, у яких граматичне значення синтезується з граматичним у межах слова: граматичне значення виражається за допомогою флексій та формотворчих афіксів, чергування звуків та суплетивізму (творення одного й того ж слова від різних коренів або основ).

До синтетичних мов належать російська, українська, білоруська, польська, чеська, німецька, литовська, старослов'янська, санскрит, давньогрецька, латинська тощо.

Аналітичні мови. Від грецького *analysis* «розчленовувати» характеризуються тенденцією до окремого (аналітичного) вираження лексичних і граматичних значень (лексичне значення виражається повнозначним словом, а граматичне – службовими словами, порядком слів, інтонацією). До аналітичних мов належать усі сучасні романські, англійська, датська, новоперська, гінді, болгарська, македонська тощо.

3. Зміни в соціолінгвістичній, насамперед соціальній (суспільній) оцінці певної мови, як з боку її носіїв, так і з боку представників інших мов, суміжних або віддалених (що залежать від суспільної вагомості мови та її поширеності), спостерігаються від найдавнішого минулого, якого сягає історична пам'ять людства, до наших днів. Особливо яскраво це відбивається в процесі зникнення (і забуття) нерідко в свій час могутніх й поширених мов (шумерська, хетська, давньоєгипетська) або й у відмиранні цілком живих і поширених мов (латинська, санскрит, давньокитайська). Перші, забуті, мови ледве розшифровано за їхніми пам'ятками впродовж останніх століть. Другі – ще залишилися в певному обігу, але дуже обмеженому (латина має ще досить широке поле вживання філологія, медицина біологічна система – аж до спроб відродити латину як розмовну рух «Жива латина»), інші – санскрит, давньокитайська – переважно мови, що стали об'єктом вивчення філологів.

Серед мов світу, виходячи з їхньої поширеності і значущості, з огляду на це оцінки, можна відзначити кілька основних різновидів:

- мови індивідуального поширення (носієм яких є одна людина);
- мови часткового вікового (генераційного) поширення;
- мови часткового етнічного (соціального) поширення;
- мови часткового територіального поширення;
- мови повного територіального поширення;
- мови поза територіального поширення;
- мови екстериторіальні.

Першою, як уже зазначалося, іде група мов індивідуального (одноосібного) поширення, де носієм мови є одна людина. Тут можна відзначити два випадки. Одним із них є той, коли людина, що є носієм мови, є останньою з мовців, другий – коли вона є першим з них. В цьому випадку відбувається процес поступового відмирання: мова стає вживаною лише старшим поколінням, молодь її не знає, але їй старці, аби порозумітися з онуками спілкуються їхньою мовою, а тому останній носій цієї мови є представник найстаршого покоління мовців, а тривалістю його життя після смерті решти представників його покоління вимірюється час існування цієї мови. Відомі такі приклади: тасманійської мови – тасманійка Труганіні; кельтсько-корнійські мови – Корнійка Доллі Пентрет; самодійської, камасинської – Клавдія Плотнікова та інші.

До мов часткового вікового поширення належать мови, що не охоплюють усіх трьох наявних поколінь – молодшого, середнього, старшого, а тільки частину з них. Ситуація подібна: всі мовці під тиском обставин переходять на іншу нову мову, яка витіснила стару; поступово мова виходить з ужитку всіх поколінь і найпершого – молоді.

Частковим віковим має бути початково й поширення мови, що відроджується. Виникнувши в середовищі людей середнього покоління, вона на початковому етапі не здатна охопити найстаршого покоління, бо ті за інерцією розмовляють своєю рідною мовою. Відродження відбувається від середнього до молодшого. Приклад: Еліезер Бен Огуда, відроджував іврит, поширюючи знання серед середнього покоління вчив свого сина Ітамара, іврит як рідної.

Якщо для часткового вікового, тим більше одноосібного (індивідуального) поширення характерний значний ступінь нестійкості (стан занепаду), то він значно знижується в мовах часткового етнічного (національного) поширення. Для цих мов характерним є те, що ними користуються не весь етнос, якому належить відповідна мова. Мов неповного етнічного поширення багато серед мов колишнього Радянського Союзу. Це такі мови як ерзя-мордовська, мокша-мордовська, марійська, башкирська, білоруська, єврейська, де значна (більша) частина етносу належних до відповідного етносу, користується не мовою свого народу, а іншою, як правило, російською.

Мова часткового територіального поширення. До них належать ті мови, які. Являючи собою мови повного етнічного поширення, водночас не стали ще також мовами, цілком поширеними на своїй етнічній території. Подібний стан характерний особливо в тих випадках, коли мова, щойно набувши юридичного стану державної, не встигла ще стати державною мовою де факто і внаслідок цього частина представників інших етносів відповідної держави може ще цієї мови не знати і не вміти нею користуватися. Іншим випадком може бути той, коли держава приєднується до іншої і з цієї держави переїзять представники іншого етносу, які користуються мовою свого народу. Перший випадок характерний для країн Балтії – Естонії, Литви, Латвії в момент здобуття ними незалежності. Латиську мову знали далеко не всі мешканці Латвії, і тільки запровадження правила обов'язковості користування

державною латиською мовою в держустановах примусило усіх представників нелатиського походження поступово вивчити латиську мову.

Мови повного територіального поширення – це ті мови, які поширені не тільки серед народу, їхнього носія, але й серед представників усіх етносів та національних меншин, що населяють державу відповідного народу. До мов повного територіального поширення належать такі мови як польська, чеська, словацька, угорська, румунська (у Європі), турецька, корейська, японська (в Азії). Мови повного територіального поширення – це мови народів, що мають власну державу, у якій вони чисельно переважають, тобто державу з незначною кількістю національних меншин. Інтерес до цих мов існує і поза межами відповідної країни. Проте мови повного територіального поширення розрізняються між собою. Так, є такі, що мало поширені поза межами, а тому вони цікавлять виключно відрядників, дипломатів, туристів, торговельників (румунська, албанська). Але й такі, що викликають інтерес, хай і обмеженого кола людей певної сфери, далеко поза країною постійно. Польська мова зарекомендувала себе як мова, якою створена і розвивається славістика, атому на конференціях, з'їздах доповіді ведуться переважно польською мовою. Італійська мова досить поширена в музиці – усіх співаків вчать співати італійською арії з опер італійських композиторів: Россіні, Верді, Пучіні, тому в усіх світових консерваторіях вивчають італійську мову. Останнім часом ця мова поширилася й на художників, що вивчають італійську мистецьку класику.

З одного боку мову італійську можна вважати мовою часткового поза територіального поширення. Престижність мови зростає залежно від успіхів народу, її носія, у різних сферах культури – так з'являються *світові мови*. Світові мови належать до мов поза територіального поширення, але не всі мови поза територіального поширення є світовими. До останніх належать мови народів, які створили багатонаціональні держави типу імперій. Є імперії двох типів – континентальні, де країна – метрополія межує з провінціями або колоніями, або включає ці території в свою. Цей тип знаний ще з часів Римської імперії та попередниць – Давнього Єгипту, Ассиро-Вавілонії і найвідоміша – Російська. Інший тип імперій виник щойно з початком нової історії, з великих географічних відкриттів. Як привило це були країни на краю Європейського континенту, або на острові, як Англія.

На даному етапі розвитку світової культури найуживанішими є мови німецька, латинська, англійська та французька.

4. Зусиллями декількох поколінь учених, які вивчали мови в порівняльному аспекті, розроблена генеалогічна класифікація мов.

Генеалогічна класифікація мов – вивчення і групування мов світу на основі споріднених зв'язків між ними (на основі спільного походження від якоїсь прамови).

Генеалогічна класифікація базується на порівняльно-історичному методі, мета полягає:

- У встановленні спорідненості мов, їх спільного походження шляхом порівняння слів, звуків та граматичних форм;
- У реконструюванні слів та граматичних значень у мові-предку;

– У встановленні закономірностей у зміні слів, звуків, слів та граматичних форм після розходження мов.

Ще у 1538 р. французький учений **Г. Постеллус** у книзі «Про спорідненість мов» намагався довести походження всіх мов від давньоєврейської. Проте першу класифікацію було здійснено у 1610 р. **Ю. - Ц. Скалігером**: на основі дослідження слова *Бог* він виділив 11 груп мов (грецька, латинська, тевтонська, слов'янська, ірландська, албанська, британська, татарська, угорська та баркська).

У 1666 р. хорват **Ю. Крижанич** у праці «Граматичні дослідження про російську мову» подає фонетичні відповідники між слов'янськими мовами і на цій основі цього подає класифікацію. **Ф. Шлегель** («Про мову і мудрість індійців») уперше порівняв не слова, а морфеми (закінчення), що значно об'єктивізувало подібні дослідження і стало значним кроком у методиці порівняльних досліджень. Німецький мовознавець **Якоб Грім** у «Граматиці німецької мови» порівнює всі германські мови в історичному плані, починаючи від готської й закінчуючи англійською, і це є перша порівняльна граматика. **О. Х. Востоков** порівнюючи слов'янські мови, відкрив історію юсів (Ψ); довів необхідність порівнювати не тільки різні мови, а й різні зафіксовані в різних пам'ятках писемності й збережені в діалектах стадії історичного існування однієї мови.

Август Шлейхер, досліджуючи балтійські та германські мови, обгрунтував поняття родовідного дерева й архетипу:

Так поступово склалося порівняльно-історичне мовознавство і його чи не основне досягнення – генеалогічна класифікація мов. За цією класифікацією мови світу поділяються на **сім'ї** (максимальні об'єднання споріднених мов), сім'ї на **групи** (гілки), групи на – **підгрупи**, а вже в підгрупах виділяють конкретні мови. Якщо ж ніяких генетичних зв'язків не знайдено, то ізольовану мову вважають сім'єю. У наш час виділяють приблизно 200 сімей мов, із них 22 у Євразії, 20 – в Африці, інші Америці, Австралії.

Вивчення мов за плакатом.

Питання для самоконтролю:

1. Які вчені зробили вагомий внесок у типологічну класифікацію мов?
2. Які тип мов виділяють за типологічної класифікацією мов?
3. Охарактеризуйте кореневі мови.
4. У чому полягає особливість аглютинативного типу мов? Які мови належать до такого типу?
5. Які мови називають інкорпоруючими? Які мови належать до такого типу?
6. Що таке флективні мови? Чим відрізняються флективні від аглютинативних? Які мови належать до типу флективних?
7. Чи бувають чисті мови? Обгрунтуйте свою відповідь.
8. Скільки мов існує на сьогодні? Чому не можна встановити точну кількість мов?
9. Які видатні мовознавці займалися питанням класифікації мов?
10. В чому полягає мета геологічної класифікації мов?
11. Які ще класифікації мов світу ви знаєте? Розкрийте їхню суть.

Змістовий модуль: Системно-структурний характер мови
Лекція 5: Фонологічна система вивчення мови

ПЛАН

1. Фонетика як мовознавча дисципліна. Три аспекти вивчення звуків.
2. Голосні та приголосні звуки.
3. Поняття фонем.
4. Фонем в парадигматиці й синтагматиці.
5. Поняття фонологічної системи.
6. Фонологічні школи.

Література: 3, 4, 6, 7; доп.: 5, 8, 9, 11

Поняття і терміни: *фонетика, загальна фонетика, конкретна, описова, історична, експериментальна, зіставна, аспекти вивчення звуків: фізичний, фізіологічний, лінгвістичний, мовленнєвий апарат, звук, голосні звуки, приголосні звуки, класифікація звуків, фонема, фонологічні школи.*

1. Будь-яка мовна одиниця (морфема, лексема) передається через звукове вираження. Звукове вираження – це матеріальна оболонка мови і об'єкт фонетики.

Фонетика – наука, що вивчає звуки мови.

Об'єктом вивчення фонетики є не тільки окремо взяті звуки, а й закономірності їх поєднання (сполучуваність), фонетичні процеси (вплив позиції звука у слові та сусідства інших звуків на його звучання), природа та структура складу, а також наголос та інтонація.

Звуки можна вивчати як у синхронічному так і в діяхронічному аспектах. Відповідно виокремлюють **описову та історичну фонетику, експериментальну та зіставну фонетику.**

Звуки мови можна одночасно розглядати як фізичні, фізіологічні і лінгвістичні явища. Фізичний аспект звука – це його звучання, акустика, фізіологічний – творення його мовленнєвим апаратом, лінгвістичний – його функція в мові.

Звук людської мови – фізичне явище. У фізичному аспекті звуки характеризуються акустикою. Акустика розрізняє в звуках силу (залежить від амплітуди коливання: чим більша амплітуда тим звук сильніший), висоту (залежить від частоти коливань за одиницю часу: чим більша частота коливань, тим вищий звук), довготу (залежить від тривалості звучання) і тембр. Особливо важливим для звуків людської мови є тембр – звукове забарвлення. Він виникає внаслідок накладання на основний тон додаткових тонів, які є вищими від основного. Такі тони називаються **обертнами**.¹

Кожен звук, який ми вимовляємо, є не тільки фізичним, а й фізіологічним явищем, причому фізіологічний аспект важливіший за

¹ Кочерган М.П. Вступ до мовознавства: Підручник для студентів філологічних спеціальностей вищих навчальних закладів.- К.: Видавничий центр “Академія”, 2001. – 368 с.

фізичний, оскільки пов'язаний з безпосереднім творенням звуків мовлення. Спеціально створених органів мовлення немає. Звуки творяться органами, які виконують життєво важливі функції.

Органи мовлення (або мовленнєвий апарат) складаються з органів дихання й органів, які безпосередньо беруть участь у створенні звука. Умовно вирізняють три «поверхи» мовленнєвого апарату: нижній, середній та верхній.

До нижнього належать апарат дихання – легені, бронхи, трахея та діафрагма; середній – гортань; верхній – надставна порожнина, до якої належать порожнини глотки (фаринкс), рота та носа. Кожен «поверх» виконує свою функцію: діафрагма, легені, трахея та бронхи є джерелом струменя повітря; гортань – джерело шуму й голосу; надставна порожнина – джерело обертонів та резонаторних звуків. Робота органів мовлення називається **артикуляцією**.

2. Класифікація голосних звуків². Найпоширенішою класифікацією голосних звуків є артикуляційна, тобто за ступенем просування язика вперед або назад і ступенем його підняття при їх творенні.

За цими ознаками голосні поділяються на голосні переднього, середнього та заднього рядів і низького, середнього та високого піднесення. Більшість голосних – це голосні переднього а заднього рядів. Голосних середнього ряду мало.

За положенням губ під час артикуляції звуків розрізняють лабіалізовані та не лабіалізовані голосні. Лабіалізовані вимовляються з участю витягнутих і заокруглених губ. ([o], [y]).

За положенням м'якого піднебіння при артикуляції голосні поділяються на ротові й носові. При творенні ротових м'яке піднебіння підняте і закриває прохід повітря в ніс, а при творенні носових м'яке піднебіння опущене і повітря проходить у ніс. Носові є в польській мові, а також були в слов'янських мовах (юси).

Залежно від ступеня розкриття рота розпізнають відкриті та закриті голосні. При вимовлянні закритих м'язи більш напружені, ніж при артикуляції відкритих.

За тривалістю звучання розрізняють довгі та короткі голосні. Вони були в латинській мові. Система голосних називається **вокалізмом**.

Класифікація приголосних звуків. (робота зі схемою).

За акустичною ознакою (співвідношення шуму та голосу) приголосні поділяються на сонорні й шумні. У сонорних голос переважає над шумом, а у шумних шум переважає над голосом, або наявний тільки шум. Шумні у свою чергу поділяються на дзвінки та глухі. У дзвінких шум переважає над голосом, глухі ж приголосні творяться тільки шумом.

За місцем творення розрізняють губні (лабіальні), язикові, язичкові (овулярні), глоткові (фарингальні), гортанні (ларингальні) приголосні.

² підрозділ подано за Кочерган М.П. Вступ до мовознавства: Підручник для студентів філологічних спеціальностей вищих навчальних закладів.- К.: Видавничий центр “Академія”, 2001. – 368 с.

Губні приголосні членуються на дві підгрупи: губно-губні (при творення цих звуків нижня губа змикається з верхньою), або білабіальні і губно-зубні, або лабіо-дентальні (при творенні нижня губа змикається з нижніми зубами).

Язикові приголосні поділяються на передньоязикові, середньоязикові, задньоязикові. У всіх мовах переважають передньоязикові.

За пасивним артикулятором передньоязикові поділяються на міжзубні (інтердентальні), зубні (дентальні), піднебінні.

За акустикою вони бувають свистячими ([з], [с], [дз]) або шиплячими ([ж], [ч], [ш], [дж]).

Гортанні звуки утворюються при зімкненні або зближенні голосових зв'язок. **Глоткові** приголосні творяться в порожнині глотки. Гортанних та глоткових звуків багато в грузинській та в інших кавказьких мовах, є вони в івриті, арабській мові. **Язичкові** приголосні характеризуються активною артикуляцією маленького язичка.

За способом творення приголосні поділяються на проривні, щілинні, аффрикати та зімкнено-проривні.

Проривні (зімкнені) утворюються зімкненням двох артикуляторів, що створюють перешкоду, яку повітря з силою прориває, тобто це приголосні, які творяться при різкому розкритті зімкнення (їх ще називають вибуховими).

Щілинні – приголосні, які утворюються повному зімкненні активного ат пасивного органів, внаслідок чого утворюється щілина, через яку проходить повітря і третється об стінки цієї щілини, витворюючи шум.

Зімкнено-прохідні приголосні утворюються одночасним зімкненням і проходу (щілини) органи мовлення змикаються, але десь залишається щілина для повітря). Серед них розрізняють: дрижачі, плавні (бокові), носові (назальні).

Аффрикати – зімкнені приголосні, вимова яких закінчується щілинною фазою.

За додатковою артикуляцією, коли до основного тембру додається ще інше (додаткове) забарвлення, виділяють звуки тверді й м'які та аспірати.

М'які звуки відрізняються від **твердих** тим, що при їх творенні відбувається артикуляційний зсув у напрямку до середнього піднебіння.

Аспірати, (придахові) – приголосні, які характеризуються великим струменем видихуваного повітря при їх творенні, що призводить до появи фази шуму в кінці звучання. Існують також огублені (лабіалізовані) приголосні. При їх творенні збільшується ротовий резонатор, відповідно знижується тональність приголосного.

За тривалістю вимовлення приголосні, як і голосні, бувають довгими та короткими.

Систему приголосних називають **консонантизмом**.

3. Найнижчим рівнем мовної структури є фонологічний. Основною одиницею фонологічного рівня є фонема.

Поняття фонема обґрунтував І. О. Бодуен де Куртене. Він першим помітив, що будь-який конкретний звук є нетривалим, миттєвим, але люди якимсь чином зберігають його в пам'яті. Образ звука в пам'яті людини він назвав фонемою. Сам термін *фонема* з'явився раніше у французькій лінгвістиці у значенні «мовний звук». Уважають, що його ввів А. Дюфріш-Деженетт у 1873 р., а потім використовував Ф. де Соссюр. У Ф. де Соссюра цей термін запозичив Бодуен де Куртене, однак осмислив його по-своєму: розглядав не як носія певного смислу, а скоріше як організаційний центр, навколо якого групуються в нашій свідомості звуки мовлення, які виконують у мові тотожні функції.

Учень Бодуена де Куртене Л. В. Розвинув і суттєво збагатив теорію фонем. Їхні праці заклали основу для створення теорії фонем. Творцем цієї теорії вважають М. С. Трубецького. Він написав ґрунтовну новаторську працю «Основи фонології» (1939р. нім. мова – Прага, рос. у Москві в 1960 р.), у якій виклав свою струнку теорію фонем.

Слова різняться між собою звучанням. Для того, щоб розрізнити два слова, потрібно їх зіставити і протиставити. Протиставлення, або опозиція, – основне поняття фонології. Опозиції бувають **ролевалентні**, тобто такі, які служать для розрізнення значеннєвих одиниць, і **неревалентні**, тобто такі, які не служать для розрізнення значеннєвих одиниць мови.

Наприклад, опозиція <a>, <u>, <y> у словах *дам – дим – дум* є релевалентною, бо саме цими протиставленими одиницями різняться наведені слова і відповідно їх значення.

Фонема – мінімальна одиниця звукової будови мови, яка служить для розпізнання і розрізнення значеннєвих одиниць – морфем, до складу яких вона входить як найменший сегментний компонент, а через них – і для розпізнання та розрізнення слів.

Функції фонем. Фонема як найменша лінійно неподільна величина використовується для утворення, розпізнання й розрізнення морфем і слів. У зв'язку з цим говорять про конститутивну та дистинктивну функції фонем. **Конститутивна функція** пов'язана з творенням одиниць вищого рівня, **дистинктивна** – з розпізнанням й ототожненням значеннєвих одиниць. Дистинктивна функція може бути розщеплена на **перцептивну (розпізнавальну)** і **сигніфікативну (смыслорозрізнявальну)**.

Відомі й делімітативна та кульмінативна функції фонем. **Делімітативна (розмежувальна) функція** пов'язана з сигнальною вказівкою на межі слова і морфем (пограничні сигнали). Це є можливим завдяки наявним обмеженням на появу певних елементів у мовленнєвому ланцюжку. Так, зокрема, в чеській мові наголос завжди є сигналом початку слова.

Кульмінативна функція полягає в забезпеченні цілісності та виділеності слова, що досягається завдяки наголосу і сингармонізму.

4. Кількість фонем у мовах світу коливається в межах від 10 до 80. При цьому намагання провести «інвентаризацію» всіх існуючих і можливих фонем натикається на труднощі принципового характеру. Насамперед, дуже

важко ідентифікувати, ототожнити фонем, що належать різним мовам: чисто формальний, артикуляційний або акустичний опис не дає потрібного результату.

У 50-х рр. ХХ ст. американські дослідники Р. Якобсон, Г.М. Фант, М. Халле розробили систему максимально загальних акустичних критеріїв, які можуть братися за основу для типологічної класифікації фонем. Ця система являє собою 12 пар диференційних ознак, які утворюють бінарні, тобто двочленні, опозиції. За допомогою цих 12 пар диференційних ознак можна описати систему фонем будь-якої мови (із наведених 12 пар ознак можна утворити 4096 фонем). Для опису української мови достатньо 9 ознак.

Отже, навіть якщо здійснити класифікацію усіх фонем світу, то вона буде являти собою швидше список, перелік, ніж систему як таку, оскільки в ній будуть обірваними всі індивідуальні зв'язки кожної фонем. Тому, говорячи про класифікацію фонем, ми насамперед ставимо завдання виявити загальні принципи, за якими будуються системи голосних і приголосних у мовах світу, й виявити загальні типи цих систем. Отже, фонема – найменша сегментно (лінійно) неподільна мовна одиниця, ознак вона є складним явищем: має багато ознак. Ознаки бувають диференційні (розрізнявальні) й інтегральні (не розрізнявальні).

Як диференційні ознаки фонем використовуються:

- Ознаки за способом творення звуків, противність, фрикативність, зімкнено-прохідність, африкативність тощо;
- Ознаки за місцем творення звуків: передньоязиковість, задньоязиковість, середньоязиковість, губність, глотковість, горловість тощо;
- М'якість і твердість;
- Довгота і короткість;
- Назальність (носовий характер) – неназальність (ротовий характер);
- Відкритість – закритість;

У мовах світу використовується загалом 12 ознак. Тож фонема, можна сказати, являє собою набір диференційних та інтеграційних ознак.

У парадигматичному аспекті фонем кожна фонема як постійна одиниця (інваріант) протиставляється всім іншим фонемам у фонологічній системі і характеризується певним набором диференційних та інтегральних ознак. При розгляді фонем у парадигматичному аспекті ми абстрагуємося від змін, яких зазнають фонем у реальному мовленні. У мовленнєвому потоці (синтагматичності) фонем потрапляють у різні позиції, які можуть бути слабкими і сильними.

Сильними позиціями називаються такі відрізки звучання, в яких протиставлення і розрізнення слів досягає найбільшої міри.

Слабкими позиціями вважають такі позиції, протиставлення є неповним або зовсім зникає.

Так, наприклад, для голосних у слов'янських мовах сильною є позиція під наголосом, а слабкою – ненаголошена позиція. (*се'ла* [се'ла] і *села'* [сеИла']).

Сильні та слабкі позиції в різних мовах не збігаються. Так, зокрема, позиція кінця слова для приголосних російської, польської та німецької мов є слабкою:

Наприклад, рос. лук [лук] – луг [луг]; *польск.* Grad [grat] «град» – grat [grat] «стара річ»; *нім.* Rad [rat] «колесо» – rat [rat] «ратуша».

В українській і англійській мовах кінець слова є сильною позицією:

Наприклад, укр.: Обійдемо без ваз і Обійдемо без вас; *англ.* wide [waid] «широкий» – white [wait] «білий».

Таким чином, у мовленні виступають уже не фонем, а їх представники, позиційно зумовлені звуки, які називаються **варіантами фонем, або алофонами**. Так, [eI] в слові село [сеЙло´] є алофоном фонем <e>; рос. фонема <ф> у слові травка [тра´фкь] – є алофон фонем <в>.

Варіанти фонем, або алофони, потрібно відрізнити від варіацій. **Варіації** – це індивідуальні, територіальні і позиційні видозміни фонем, які не впливають на смисл, не утруднюють розуміння (сприймання). Так, кожному індивіду притаманні певні особливості вимовляння звуків (тембр, шепелявість, картавлення тощо). Інколи особливі орфоепічні «норми» охоплюють мовців певної території (полтавське пом’якшення <л>).

На противагу варіантам, які призводять до утворення омофонів (рос. грип – гриб), варіації – це відтінки, які не впливають на розуміння.

Із синтагматичним аспектом фонем пов’язане поняття **фонотактики**, тобто закономірності сполучування фонем.

5. Для того щоб описати фонологічну систему, потрібно протиставити кожному фонему всім іншим. Так, якщо взяти українську мову, в якій є 38 фонем, то кожному фонему можна схематично зобразити, як кульку з 37 дротиками, що відходять від неї в різні боки, які ілюструють протиставлення фонем всім іншим.

Розгляд фонем у системі належить до їх парадигматичного аспекту. Фонологічна передигматика становить собою систему фонемних опозицій, серед яких виділяються два основні типи: **диз’юнкція** – протиставлення за декількома диференційними ознаками і **кореляція** – протиставлення за однією диференційною ознакою. Наприклад, фонем <в> і <с> у словах вам і сам – протиставляються за двома параметрами: дзвінкістю – глухістю, глухість – передньоязиковість (**диз’юнкція**), <т> і <д> протиставляються лише за дзвінкістю – глухістю.

Опозиції можуть бути одномірні й багатомірні. В **одномірних опозиціях** фонем спільні ознаки в такій сукупності, більше ніде в такій системі не повторюються. Так, зімкненість і задньоязиковість, що є спільними для фонем <г> і <к>, в інших фонах української мови не виявляються. У **багатомірних опозиціях** спільні ознаки двох фонем повторюються в якійсь третій. Наприклад, спільні для фонем <б> і <д> зімкненість, дзвінкість і твердість повторюються у фонемі <г>.

За характером протиставлення опозиції бувають привативні, градуальні й еквіполентні.

«Американські вчені, про яких уже згадувалося, Р. Якобсон, Г. Фант, М. Галле в 50-х роках розробили універсальну систему диференційних ознак, побудовану на бінарному принципі. Вони виділили 12 пар диференційних ознак, які утворюють двочленні протиставлення (9 ознак звучності і 3 ознаки тону):

1. вокальність – невокальність;
2. консонантність – неконсонантність;
3. компактність – дифузність;
4. напруженість – ненапруженість;
5. дзвінкість – глухість;
6. назальність – неназальність;
7. перервність – неперервність;
8. різкість (висока інтенсифікація шумів) – нерізкість (невисока інтенсифікація шумів);
9. глоталізованість – неглоталізованість;
10. низька – висока тональність;
11. бемольність (ослаблення верхніх частотних складників унаслідок участі при творенні звука губ) – небемольність;
12. дієзність (посилення верхніх частотних показників за рахунок підняття спинки язика до піднебіння; дієтні – це м'які приголосні) – недієзність.

За допомогою цих 12 пар диференційних ознак можна описати фонологічну систему будь-якої мови. Для опису української мови достатньо 9 ознак: вокальність, консонантність, дифузність, низькість, бемольність, дієзність, перервність, різкість, дзвінкість»³.

6. Напрямки, за якими відбувається розвиток фонологічної теорії, визначаються можливістю різного підходу до явищ фонемного рівня і, насамперед, різним тлумаченням самої фонемі.

Так, методологічним фундаментом *Празької лінгвістичної школи* є вивчення звукової одиниці з точки зору її функції, ролі в системі. Тому прихильники цього напрямку оголошують функціонально нерівноцінні одиниці різними фонемами, навіть різними типами фонем. *Наприклад*, рос: рота -/т/, рода – /д/; у формах рот, род фонема замінюється архіфонемою /т/. Ознаки фонем: /т/ /д/

- передньоязиковість
- вибуховість
- твердість
- глухість дзвінкість

Для архіфонемі /т/ властиві лише три ознаки, ознака глухості несуттєва, оскільки в позиціях, де вона зустрічається (кінець слова), дзвінких приголосних не буває.

³ Кочерган М.П. Вступ до мовознавства: Підручник для студентів філологічних спеціальностей вищих навчальних закладів.- К.: Видавничий центр “Академія”, 2001. – 368 с.

Таким чином, фонема в «празькій» концепції визначається як ряд звуків з однаковою функціональною характеристикою, а архіфонема – це сукупність спільних ознак фонем, що зазнають нейтралізації.

Представники *Санкт-Петербурзької фонологічної школи* (Л.В. Щерба, О.М. Гвоздєв, С.Б. Бернштейн, Л.В. Бондарко) взагалі не визнають нейтралізації фонем. Відповідно, якщо у формах типу рода ірод відбувається заміна звуків, то вона являє собою чергування фонем /д/ і /т/. Згідно з такою точкою зору звуки групуються у фонему винятково за схожістю своєї фізичної, акустичної й артикуляційної характеристики.

Представники *Московської фонологічної школи* принципово розглядають фонему з позиції морфології (традиції П.П. Фортунатова, І.О. Бодуена де Куртене, засновники Р.І. Аванесов, О.О. Реформатський, О.М. Сухотін, Г.О. Винокур, П.С. Кузнєцов). Фонема визначається як складовий елемент морфем. Морфологізм «московської» концепції висуває на перший план фонологічного опису проблему позиційного варіювання фонем. Фонема – це сукупність звуків, що чергуються позиційно.

Московська фонологічна школа увела поняття гіперфонем. У гіперфонемах реалізується ідея групового розрізнення мовних елементів на фонемному рівні. *Наприклад*, у російській мові на рівні наголошених голосних представлені фонемні /и/, /з/, /а/, /о/, /у/, на рівні ненаголошених голосних після твердих приголосних пари голосних и/з та а/о не розрізняються – три гіперфонемні и/з, а/о, у. Так, оскільки в словах собака, сапоги, баран перший голосний не може бути доведений сильною позицією, то він є представником одиниці більш високого рангу – гіперфонемні а/о. Якщо архіфонема – одиниця з неповним комплектом диференційних ознак, то гіперфонема наділена подвійним, потрійним і т. ін. набором ознак.

Питання для самоконтролю:

1. Що є об'єктом вивчення фонетики?
2. Які є три аспекти у вивченні звуків?
3. Охарактеризуйте звук людської мови як фізичне явище. Розкрийте поняття «сила звука», «висота звука», «довгота звука».
4. Дайте загальну характеристику мовленнєвого апарату.
5. Назвіть основні відмінності між приголосними та голосними звуками.
6. За якими параметрами класифікуються приголосні звуки? Використайте при відповіді додаток № 1.
7. Які концепції поняття «фонема» ви знаєте?
8. Які функції виконують фонемні?
9. Які ознаки мають фонемні?
10. Що таке сильна і слабка позиції фонем, від чого вони залежать?
11. Якими основними диференційними ознаками можна описати фонологічну систему будь-якої мови?

Класифікація приголосних

Співвідношенн я голосу й шуму		місце творення спосіб творення		губні		язикові						увуляр ні	глоткові (фарин - гальні)	гортанні (ларин- гальні)		
				губно- губні	губно- зубні	передньоязикові				серед- ньоязи- кові	задньоязикові					
						між- зубні	зубні	альве- олярні	підне- бінні		серед- ньо-під- небінні				Задньо- підне- бінні	
шумні	дзвінкі	Щілинні (фрикативні)		англ. w	В, В'	англ. .	З, З'	англ.	Ж, Ж'	нім.			тюрк.	Г укр..		
	глухі				Ф,Ф'		С, С'	англ.	Ш, Ш'	ch [c] ich- Laut нім.	Х'	Х		h нім.	h англ.	
	дзвінкі	проривні		Б, Б'			Д, Д'	d англ.			Г'	Г	укр..	Г	укр..	
	глухі			П, П'			Т, Т'	t англ.			К'	К				
	дзвінкі	африкати					ДЗ, Д З'		ДЖ, Д Ж'							
	глухі						Ц, Ц'		Ч, Ч'							
сонорні		зімкнено- прохідні	носові	М, М'			Н, Н'	n англ.		п'	п	франц. тюрк. англ. нім.				
			бокові			Л, Л'	l англ.									
			дрижачі			Р, Р'							г франц.			
		щілинні							ј укр..ро с.							

Лекція 6: Фонетичні одиниці, засоби та процеси

ПЛАН

1. Фонетичне членування мовленнєвого потоку.
2. Фонетичні процеси:
 - позиційні зміни;
 - комбінаторні зміни;
 - живі та історичні фонетичні зміни;
 спонтанні звукові зміни
3. Фонетичні закони

Література: 3, 4, 6, 7; доп.: 5, 8, 9, 11

Поняття і терміни: комбінаторні фонетичні процеси, акомодация, асиміляція, дисиміляція, гаплогія, дієреза, епентеза, метатеза, субституція, стяжіння, позиційні фонетичні процеси, редуція голосних, протеза. оглушення в кінці слова, позиційні чергування, живі та історичні фонетичні процеси. історичні чергування, спонтанні звукові зміни, фонетичні закони.

1. Фонетичне членування мовленнєвого потоку.

«Мовленнєвий потік членується на відрізки різного розміру. Ці відрізки і є основними фонетичними одиницями. До них належать фрази, такти, склади і звуки. Найкрупнішою фонетичною одиницею є фраза.

Фраза – відрізок мовлення, що становить собою інтонаційно-змістову єдність, виділену з двох боків паузами.

Наприклад: Я єсть народ | якого правди сила | ніким звойована ще не була (П. Тичина).

У тому самому значенні, що й фраза, вживається термін *синтагма*, запропонований Л.В. Щербою. Щербівське фонетичне розуміння синтагми не можна сплутувати з синтаксичним трактуванням синтагми, запропонованим Ф. де Соссюром, під яким він розумів словосполучення, яке складається з незалежного і підпорядкованого йому слова (писати листа).

Кожна фраза (фонетична синтагма) пов'язана зі змістом та інтонаційним малюнком і має власний (фразовий) наголос. У середині фрази не може бути паузи, оскільки вона б спотворила зміст. І хоча членування на фрази допускає варіативність, однак ця варіативність має певні обмеження, продиктовані змістом». ⁴

Так скажімо, рядок із поезії І. Франка Я бачив дивний сон. Немов переді мною безмірна, та пуста, і дика площа... можна поділити на такі фрази: Я бачив дивний сон немов переді мною безмірна та пуста і дика площа або Я бачив дивний сон | немов переді мною | безмірна та пуста | / дика площа (можливі й інші варіанти), але не можна розчленувати таким чином: Я | бачив дивний сон немов переді мною безмірна | та пуста і дика

⁴ Кочерган М.П. Вступ до мовознавства: Підручник для студентів філологічних спеціальностей вищих навчальних закладів.- К.: Видавничий центр “Академія”, 2001. – 368 с.

площина. Отже, при членуванні мовленнєвого потоку є варіанти, але немає сваволі.

Неоднакове членування речення на фрази зумовлює різну змістову інтерпретацію. Пор.: Це було спостереження | за грою наших шахістів і Це було спостереження за грою | наших шахістів. У першому випадку хтось спостерігав за грою наших шахістів, у другому – наші шахісти спостерігали чийсь гру.

Фраза розпадається на такти. **Такт** – частина фрази, об'єднана одним наголосом.

Наприклад: Чуєш чи не чуєш чарівна Марічко

Я бо твого сёрця кладку прокладу.

«У мовознавстві такт ще називають фонетичним словом, оскільки службові слова, як правило, не мають наголосу і примикають до повнозначного слова з наголосом; нерідко і повнозначне слово втрачає наголос, передаючи його попередньому чи наступному слову. Слухач, особливо іноземець, який недостатньо знає мову, кожен такий такт сприймає як одне слово. Так, скажімо, шевченківське *Реве та стогне Дніпр широкий* сприймалося тими, хто не знав слова *реве*, як *Реве та стогне Дніпр широкий, де реве та* осмислювалося якоюсь істотою жіночої статі.

Такти членуються на склади, оскільки кожен такт складається з декількох зростань і спадів звучності.

Склад у свою чергу складається зі звуків – мінімальних фонетичних одиниць. Потрібно зазначити, що в мовленні звуки, як правило, окремо не вимовляються, а лише в складі, який є найменшою одиницею мовленнєвого ланцюжка.

Хоча склади у словах легко визначають навіть ті мовці, які не обізнані з елементарними лінгвістичними поняттями, однак у науці донині немає загальноприйнятої дефініції складу. Існує три теорії складу: еспіраторна, мускульної напруги і сонорна.

Еспіраторна теорія (еспіраторне визначення складу). Згідно з нею склад – це звук або комплекс звуків, що вимовляється одним поштовхом видихуваного повітря.

Сучасні експериментальні дослідження заперечують це вкорінене в усі шкільні підручники визначення, оскільки доведено, що одним поштовхом повітря можна вимовити і декілька складів.

Теорія мускульної напруги обґрунтована мовознавцями Граммоном, Фуше і Щербою. Згідно з нею склад – це частина такту, яка вимовляється з єдиною мускульною напругою. Його (склад) можна зобразити як дугу мускульної напруги (зусилля, вершина, ослаблення).

Сонорна теорія обґрунтована датським мовознавцем О. Есперсеном, виходить із того, що за звучністю склад має вершину (ядро) і периферію».⁵

⁵ Кочерган М.П. Вступ до мовознавства: Підручник для студентів філологічних спеціальностей вищих навчальних закладів.- К.: Видавничий центр “Академія”, 2001. – 368 с.

Вершина – момент найвищої звучності. Периферія складається з ініціалі й фіналі. Ініціаль – наростання звучності до вершини, а фіналь – затухання звучності після вершини. За цією теорією, склад – частина такту, яка складається з більш звучного і прилеглих до нього менш звучних звуків. Найнижчу звучність мають шумні глухі, найвищу – голосні.

Останнім часом вважають, що склад реалізується не як послідовність звуків, із яких він складається, а як цільний артикуляційний комплекс. З погляду мовленнєвої аеродинаміки склад є мінімальним звуковим відрізком, на який припадає наростання і спад величини повітряного струменя. В акустичному сигналі «видихуваному імпульсу» відповідає висхідно-низхідна дуга звукового тиску («хвиля звучності»).

Оскільки вершиною складу є найзвучніші звуки, то вони є складотворчими. До них належать переважно голосні. У деяких мовах складотворчими є сонорні [р], [л]:

Склади мають різну структуру. Розрізняють відкриті, закриті, прикриті і неприкриті склади.

Відкритий склад закінчується голосним (мати), закритий закінчується приголосним (кіт), прикритий починається з приголосного (та, він), неприкритий – з голосного (от). Враховуючи всі чотири характеристики, можна виділити такі типи складів:

1) відкритий неприкритий (V*): і, у, о, англ. eye [aɪ], ear [ɪə] «вухо», are [a:] «є»;

2) закритий прикритий (CVC): сад, кіт; англ. hat [hæt] «капелюх», top [tɒp] «вершина», look [lu:k] «погляд»;

3) відкритий прикритий (CV): на, те, до; англ. day [deɪ] «день», know [nu:] «знати», far [fɑ:] «далеко»;

4) закритий неприкритий (VC): ар, ось, от, ум; англ. is [ɪz] *V ice [aɪs] «лід», arm [ɑ:m] «рука».

У різних мовах структура складів не збігається.

У більшості мов світу склад – суто фонетична (не змістова) одиниця, однак у деяких мовах (в'єтнамській, китайсько-тибетських) склад збігається з морфемою. Так, у китайському слові женьмін'жібао є чотири склади і чотири морфеми: жень «людина», мін' «народ», жі «день», бао «газета». Оскільки в цих мовах склади збігаються з морфемами, то в них не виділяють окремо звуки і мінімальною одиницею вважають склад – **силабему**. В японській мові склад і морфема не збігаються, бо там корені можуть бути двоскладовими, однак морфемна межа завжди відповідає межі складів: хана-га «квітка», хапано «квітки», хана-ні «квітці», хана-де «квіткою».

Як уже зазначалося, складотворчим звуком, як правило, є голосний. Якщо складотворчим є один голосний, то його називають **монофтонгом** (від гр. monos «один» і phthongos «звук»). Якщо в межах одного складу існує декілька голосних, то їх називають поліфтонгами (гр. polys «численний», polyphthongos «багатоголосний»). Серед поліфтонгів найпоширенішими є дифтонги і трифтонги.

Дифтонг (гр. *diphthongos* «двоголосний») – два голосних, які утворюють один склад, чим і забезпечується їх фонетична цілісність. *Наприклад*: у білор. [au] (дзяучына), чеськ. [ou] (soused «сусід»).

Дифтонги бувають висхідними і низхідними. Висхідними називають дифтонги, в яких складотворним є другий елемент. У низхідних дифтонгах складотворним виступає перший елемент.

Трифтонг (від гр. *triphthongos* «триголосний») – три голосних, які творять один склад, чим забезпечують свою фонетичну цілісність. Трифтонги трапляються лише в тих мовах, де є дифтонги.

Слід зауважити, що останнім часом дифтонг і трифтонг стали трактувати не як поєднання двох чи трьох звуків, а як один голосний звук, який складається з двох чи трьох елементів, що утворюють один склад.⁶

2. Оскільки звуки в мовленні вимовляються не ізольовано, а в звуковому потоці зв'язного мовлення, то вони можуть, по-перше, зазнавати на собі впливу загальних умов вимови (початок і кінець слова, положення під наголосом і в ненаголошеному складі), і, по-друге, впливати один на одного (рекурсія одного слова впливає на екскурсію іншого). Зміни, спричинені впливом загальних умов вимови, називають позиційними, а зміни, зумовлені впливом одного звука на інший, – комбінаторними. Існують деякі звукові зміни, які можна водночас розглядати і як позиційні, і як комбінаторні.

Позиційні зміни

До позиційних змін належить редукція голосних, оглушення дзвінких приголосних в кінці слова і протеза.

Редукція голосних (від лат. *reductio* «відсунення, повернення, відведення назад») – ослаблення артикуляції ненаголошених звуків і зміна їхнього звучання.

Наприклад, у словах кленок і клинок [є] в ненаголошеному складі своїм звучанням наближається до [и], а [и] до [е], так що ці слова звучать однаково: [клеинок].

Редукція голосних буває кількісною та якісною.

Кількісна редукція – редукція, за якої голосні ненаголошених складів утрачають силу і довготу, але зберігають характерний для них тембр. Так, якщо порівняти звучання голосного [у] в словах дуб, дубок, дубовик, то він у другому слові є слабшим та коротшим, а в третьому – ще слабшим і коротшим, але його тембр, зумовлений формою резонатора при високому піднесенні задньої частини язика і витягненими вперед заокругленими губами, залишається незмінним.

Якісна редукція – редукція, за якої голосні ненаголошених складів стають не тільки слабшими і коротшими, але й утрачають деякі ознаки свого тембру, тобто свою якість.

⁶ Кочерган М.П. Вступ до мовознавства: Підручник для студентів філологічних спеціальностей вищих навчальних закладів.- К.: Видавничий центр «Академія», 2001. – 368 с.

Порівняємо звучання голосного, який позначається буквою о в російських словах воды, вода, водяной. У першому слові це звук заднього ряду, середнього піднесення, лабіалізований, у другому – задньосереднього ряду, середнього піднесення, нелабіалізований, а в третьому – середнього ряду, середнього піднесення, нелабіалізований, нейтральний, невизначений, ослаблений. Отже, в другому слові втрачена лабіалізація, зміщений ряд і, таким чином, відбулася якісна зміна звука [o] (тут він звучить, як слабке [a]), а в третьому слові відбулася зміна в ряді, втрачена лабіалізація, сила, довгота (голосний звучить, як слабке [ы]).

Якісна редукція є тільки в мовах з динамічним наголосом. При дуже сильній редукції ненаголошені голосні можуть зовсім зникати: рос. жав(о)ронки, прдвол(о)ка, сутол(о)ка, с(ей)чйс, всё-т(а)ки, (И)ван (И)ван(ов)ич; англ. face [feis] «обличчя», game [geim] «гра», name [neim] «ім'я».⁷

Для сучасної української мови якісна редукція не характерна.

Протеза (від гр. prothesis «додання, приєднання») - поява перед голосним, що стоїть на початку слова, приголосного для полегшення вимови.

Наприклад: острый – гострий, улица – вулиця. Найчастіше приєднуються приголосні [г], [в], [j]: Анна – Ганна, рос. усеница – гусеница; она – вона, оспа – віспа.

Ще більше, ніж у літературній мові, явище протези поширене в українських говірках, особливо подільських, де можна, почути таке: Гандрій повернувся з Гумані і поїхав горати, а Ганна готує йому гобід.

Оскільки протеза – поява приголосного перед голосним, а не перед будь-яким звуком, то її можна розглядати і як комбінаторну зміну. До комбінаторних змін звуків належать акомодация, асиміляція, дисиміляція, діереза, епентеза, метатеза.

До комбінаторних змін звуків належать акомодация, асиміляція, дисиміляція, діереза, епентеза, метатеза.

Акомодация (від лат. accomodatio «пристосування») – зміна одного звука під впливом іншого, сусіднього; часткове пристосування сусідніх звуків.

В українській та інших слов'янських мовах голосні звуки змінюють свою артикуляцію під впливом м'яких приголосних. Після м'яких приголосних звуки [a], [o], [y], [e] стають більш передніми, більш закритими і більш напруженими. Пор.: саду [саду] і сяду [с'аду], тук [тук] і тюк [т'ук]; рос. сок [сок] і сёк [с'ок], сэр [сэр] і сер [с'эр].

Акомодация може бути консонантною і вокалічною, прогресивною (попередній звук впливає на наступний) і регресивною (наступний звук впливає на попередній).

⁷ Кочерган М.П. Вступ до мовознавства: Підручник для студентів філологічних спеціальностей вищих навчальних закладів.- К.: Видавничий центр «Академія», 2001. – 368 с.

Асиміляція (відлат. *assimilatio* «уподібнення») – артикуляційне уподібнення одного звуку до іншого в мовленнєвому потоці в межах слова або словосполучення.

Наприклад, у слові *боротьба* дзвінкий [б] впливає на попередній глухий [т'] і уподібнює його собі, тобто одзвінчує його: [бород'ба].

Асиміляція від акомодатії відрізняється тим, що, по-перше, при асиміляції взаємодіють однорідні звуки (приголосний і приголосний або голосний і голосний), а, по-друге, асимілюватися можуть не тільки сусідні звуки, але й звуки, які знаходяться на відстані один від одного.

Розрізняють декілька різновидів асиміляції:

- 1) за результатами - повну і неповну (часткову);
- 2) за спрямуванням - прогресивну і регресивну;
- 3) за розташуванням звуків, які взаємодіють, – контактну (суміжну) і дистанційну (несуміжну).

Повна асиміляція – асиміляція, за якої звуки уподібнюються повністю, тобто стають абсолютно однаковими. Наприклад: *знання* безжалісний.

Неповна (часткова) асиміляція – асиміляція, за якої звуки наближаються за ознаками, але повністю не збігаються. Наприклад: *просьба* [проз'ба], *боротьба* [бород'ба]. Тут під впливом дзвінких [б] і [д] одзвінчуються [с'] і [т'], але не стають звуками [б] і [д].

Прогресивна асиміляція – асиміляція, за якої попередній звук впливає на наступний.

Регресивна асиміляція – асиміляція за якої наступний звук впливає на попередній: *молотьба* [молод'ба], рос. *лавка* [лафкь], англ. *newspaper*.

Контактна (суміжна) асиміляція – асиміляція, за якої взаємодіють сусідні звуки (всі вищенаведені приклади).

Дистанційна (несуміжна) асиміляція – асиміляція звуків на відстані. Наприклад: *сочевиця чечевиця, залізо – залізо* (пор. рос. *железо*).

Дисиміляція (від лат. *Dissimilatio* «розподібнення») – розподібнення артикуляції двох однакових або подібних звуків у межах слова, втрата ними спільних фонетичних ознак.⁸

Дисиміляція по суті зводиться до заміни в слові одного з двох однакових або подібних звуків менш подібним. Це протилежний асиміляції процес.

Наприклад, український займенник *хто* виник із колишнього *кто*, де стояли поряд два проривних звуки [к] і [т]. Таке сполучення звуків є важким для вимови, внаслідок чого проривний [т] впливає на однорідний за цією ознакою [к] і розподібнює його, змінюючи його на фрикативний [х]. Сполучення фрикативного [х] із проривним [т] є зручним для вимови.

Дисиміляція, як і асиміляція, може бути прогресивною, регресивною, дистанційною.

⁸ Кочерган М.П. Вступ до мовознавства: Підручник для студентів філологічних спеціальностей вищих навчальних закладів.- К.: Видавничий центр “Академія”, 2001. – 368 с.

Значно поширеніше, ніж у літературній мові, явище дисиміляції в діалектному і просторічному мовленні: бон-ба, транвай, ланпа, тунба, дохтор, фрухти, секлетар тощо.

Гаплогія (від гр. haploos «однаковий, простий», logos «слово») – випадіння внаслідок дисиміляції одного з двох сусідніх однакових або подібних складів.

Наприклад: мінералогія – мінералогія.

Дієреза (від гр. diairesis «поділ, розділяння») – викидання звука чи складу в слові для зручності вимови.

Наприклад: корыстный – корисний.

Епентеза (від гр. epenthesis «вставка») – поява у словах додаткового звука.

Наприклад: страм із срам «сором»; білор. павука із наука.

Метатеза (від гр. metathesis «перестановка») – взаємна перестановка звуків або складів у межах слова.

Наприклад, слово суворий виникло із суровий, намисто із монисто; польськ. krowa із kogwa, bloto із bolto.

Крім позиційних і комбінаторних, у мові бувають зміни, зумовлені звичною для мовців артикуляційною базою. До них належить субституція звуків.

Субституція (від лат. substitutio «підстановка») – заміна в запозичених словах чужого звука своїм.

Наприклад: Herzog – укр. герцог, рос. Герцог.

Колись у слов'янських мовах не було звука [ф]. Коли почали запозичувати іншомовні слова з цим звуком, то його заміняли своїми звуками [п], [т], [х], [кв]: Пилип, катедра, Хома, квасоля.⁹

3. Фонетичні закони. Переважна більшість звукових змін відбувається закономірно, тобто під впливом фонетичних законів.

Фонетичні закони – закони, що керують регулярними змінами звукових одиниць, їхніх чергувань і сполучень.

Сутність фонетичних законів полягає в регулярності фонетичних змін у мові на певному етапі її розвитку і регулярності фонетичних відповідників як у різних споріднених мовах, так і в одній і тій самій мові. Так, скажімо, оглушення дзвінких приголосних в кінці слова в російській, польській і німецькій мовах – це фонетичний закон для цих мов. Фонетичний закон передбачає, що коли в мові відбувається якась фонетична зміна, то вона охоплює всі випадки, в яких трапляються ті самі звуки в однакових умовах.

Мовні фонетичні закони суттєво відрізняються від законів природничих наук. У математиці, скажімо, закони є абсолютними, тобто не залежать від жодних умов. Фонетичні закони діють у певний період і на певній території (в одній мові чи декількох споріднених, але не в усіх).

⁹ Кочерган М.П. Вступ до мовознавства: Підручник для студентів філологічних спеціальностей вищих навчальних закладів.- К.: Видавничий центр «Академія», 2001. – 368 с.

Усі фонетичні зміни відбуваються за суворими законами. Навіть їх порушення є закономірними. Усі винятки – результат дії закону, який замінив дію попереднього.

Наприклад, в українській мові слово кінець повинно було б звучати конець, бо [o] – у відкритому складі. Однак у цьому випадку маємо [i], яке виникло за законом аналогії, тобто за принципом вирівнювання форм. В усіх інших відмінкових формах це слово має закономірне [i] (кінця, кінцю, кінцем, кінці, кінців, кінцям, кінцями, кінцях), оскільки [o] тут знаходилося в закритому складі.

Знання фонетичних законів дає змогу встановити відповідність звуків у різних мовах.¹⁰

Питання для самоконтролю:

1. Які різновиди змін звуків ви знаєте?
2. Дайте визначення позиційних змін звуків. Назвіть позиційні зміни звуків, поясніть їх суть, наведіть приклади.
3. У чому відмінність між кількісною та якісною редукцією?
4. Дайте визначення комбінаторних змін звуків. Назвіть комбінаторні зміни звуків.
5. За якими ознаками можуть акомодуватися звуки?
6. Охарактеризуйте всі різновиди асиміляції.
7. Що таке сингармонізм? У яких мовах поширене це явище?
8. Що таке дисиміляція?
9. Наведіть приклади гаплогії, дієрези, епентези, метатези.
10. Чим історичні зміни відрізняються від живих фонетичних процесів?
11. Дайте визначення фонетичних законів. Розкрийте їх сутність.

¹⁰ Кочерган М.П. Вступ до мовознавства: Підручник для студентів філологічних спеціальностей вищих навчальних закладів.- К.: Видавничий центр “Академія”, 2001. – 368 с.

Лекція 7: Лексика і фразеологія

ПЛАН

1. Лексикологія. Розділи лексикології.
2. Поняття лексеми. Слово та його значення.
3. Лексико-семантичні категорії.
4. Лексико-семантична система мови.
5. Фразеологія.

Література: 3, 4, 6, 7; доп.: 5, 8, 9, 10, 11, 12

Поняття і терміни: *лексикологія, загальна лексикологія, конкретна, історична, зіставна лексикологія, прикладна, слово. типи слів (повнозначні, вказівні, службові, вигуківі, власні, загальні), лексема, лексико-семантичний варіант, пряме значення слова, переносне значення слова. вільне значення. зв'язане значення, полісемія, сема, перенесення значення, метафора, метонімія, синекдоха, перенесення значення за функцією, омоніми (повні, неповні, гомогенні, гетерогенні). омоформи, омофони, омографи, синоніми (абсолютні, часткові, семантичні, стилістичні, семантико-стилістичні), синонімічний ряд. домінанта, антоніми (контрарні, комплементарні, контрадикторні, векторні), лексико-семантична система, парадигматичні відношення, синтагматичні відношення, лексико-семантичне поле, архісема, лексико-семантична група.*

1. Лексикологія як окремий розділ науки, зокрема мовознавства, сформувалася значно пізніше від інших розділів, що не викликали таких суперечок, щодо предмету вивчення. Не дивно, що про лексикологію як систему у вітчизняному мовознавстві було заявлено лише в минулому столітті О. Потебнею, М. Покровським. Уперше термін лексикологія зустрічаємо в енциклопедії Дені Дідро та Л. Д'Аламбера в 1765 році.

Лексикологія – *розділ науки про мову, який вивчає лексику (словниковий склад мови).*¹¹

Лексикологія, на відміну від фонології вивчає двосторонні одиниці, тобто ті, що мають і план вираження і план змісту. Лексикологія являє собою багато аспектну науку яка вивчає не лише природу, суть, виникнення та розвиток слів, структуру та розвиток лексики тощо, а також і стійкі сталі словникові сполуки, а тому в широкому розумінні лексикологія це всі ті розділи науки, що вивчають слово в усіх його аспектах.

Тож у вузькому розумінні лексикологія поділяється на:

Загальна лексикологія – встановлює загальні закономірності будови, функціонування й розвитку лексики.

Конкретна лексикологія – вивчає лексичний склад однієї мови.

¹¹ Карпенко Ю. А. Вступ до мовознавства [Текст] : підручник для студентів філологічних спеціальностей вищих навчальних закладів освіти / Ю.А. Карпенко. – 2-ге вид., стереотипне. – К. : Академія, 2009. – 336 с.

Історична лексикологія – займається історією словникового складу, причинами й закономірностями його зміни.

Зіставна лексикологія – досліджує словниковий склад декількох мов з метою визначення та вивчення спільного та відмінного у семантичній системі.

Прикладна лексикологія – вивчає питання укладання словників, перекладу, лінгводидактики й культури мови.

До лексикології в широкому значенні належать такі науки як **власне лексикологія** (наука про словниковий склад); **семасіологія** (наука про значення слів); **ономасіологія** (вивчає процеси найменування); **етимологія** (досліджує походження слів); **фразеологія** (наука про стійкі словосполучення); **ономастика** (наука про власні назви: антропоніміка (імена людей) та топоніміка (географічні назви)); **лексикографія** (наука про укладання словників).

2. Існує безліч визначень слова, проте жодне з них не враховує різних нюансів, притаманних різнорідним словам у мовах світу. Слова є різними навіть у межах однієї мови: ой, сонце, заходити, зойкнути, клавіатура, проте, тутешній, та тощо, а тим більше у порівнянні їх у різних мовах. Тож охопити різні ознаки слова в одному визначенні дуже не просто. Більшість мовознавців сходиться на тому, що слово є певною єдністю звучання та значення, а також є двосторонньою одиницею, як і морфема та словосполучення.

У лексикології розрізняють поняття «лексема» та «слово».

Лексема – слово-тип, абстрактна одиниця мови, інваріант, у якому абстрагуються від його форм.

Тобто, це слово в сукупності його форм і можливих значень у всіх його вживаннях і реалізаціях. Приклад: **Один студент допоміг іншому студенту**. В цьому реченні 5 слів, але 4 лексеми, бо студент, студенту – варіанти однієї лексеми.

Слово – це предмет лексикології та основна одиниця мови. Воно являється основною структурно-семантичною одиницею мови, яка служить для найменування предметів і їх властивостей, явищ, відношень до дійсності. Слово має ряд семантичних, фонетичних та граматичних ознак, серед яких виділяють: цілісність, виділимість, вільне відтворення у мовленні.

Основні функції слова:

Семіотична. Дана функція характеризується здатністю слова об'єднувати всі однотипні явища в один клас.

Будівельна. Виражається в тому, що слова являються тими одиницями, з яких будуються всі речення.

Комунікативна. Завдяки словам люди мають змогу спілкуватися та висловлювати свої думки.

Естетична або художня. Слово слугує засобом художнього вираження.
Інформативна. Слово несе певну інформацію, яку люди передають один одному.

Функція впливу. Реалізацією її є функція волонітативна, тобто вираз волевиявлення мовця; функція експресивна, тобто повідомлення висловом виразності; функція емотивна, тобто вираження почуттів, емоцій.

Номінативна. Передбачає призначення слова служити найменуванням для предметів та явищ.

Функція повідомлення. Передбачає передачу деякого логічного змісту.

Функція мови. Використання потенційних властивостей засобів мови в мовленні для різних цілей.

Лексичне значення слова – історично закріплена в свідомості людей співвіднесеність слова з певним явищем дійсності. Інколи його ще називають речовим, адже лексичне значення називає речі.

Денотативне (основне, концептуальне) значення є результатом мисленнєвої діяльності – відображення певного явища, предмета. (**Приклад:** *ходити* – пересуватися за допомогою ніг. *А лізти, шкандибати, сунутися, повзти, чухати, бродити тощо?* Або *ноги* – нижня кінцівка частини тіла людини. *А лапа, ласти?*). Усі ці слова на позначення тих же ніг, ходіння мають певну емоційну забарвленість, додають експресії до основного і мають назву – **конотативне значення**. Існують також і **контекстуальні значення** типу сонечко, киця, мурчик – якими ми пестливо називаємо любих, дітей, проте такі значення не фіксуються словниками.

Слово може вступати у такі відношення: слово-поняття; слово-предмет; слово-слово.

Відношення **слово-предмет** – денотативне значення – можливе у загальності віднесеності та конкретній віднесеності. **Загальна** – віднесеність концептуального значення до цілого класу денотатів. **Конкретна** – віднесеність концептуального значення до певного, одиничного денотата. Так, загальні назви мають тільки загальну віднесеність (стіл, студент, кіт), а в мовленні – загальне і конкретне. Власні імена мають лише конкретну предметну віднесеність (Київ, Сильці, Кривий Ріг).

Слово-поняття. Під поняттям розуміємо результат узагальнення і виділення предметів, явищ якогось класу за певними спільними і в сукупності специфічними для них ознаками. Стіл – це стіл для будь-чого, якою формою. Варто розрізнити наукові та побутові поняття. Так, зокрема, вода в хімії це хімічна сполука кисню та водню H₂O, а побути це прозора рідина, з якої утворюються водоспади, ріки...

Терміни «слово» та «поняття» різняться за трьома ознаками: **1.** слово може позначати декілька понять (багатозначні слова); **2** одне поняття може виражатися декількома словами (корінь квадратний); **3.** є слова, що не позначають понять (ой, ух, ах! – вигуки).

Слово-слово. Значення слова існує не само по собі, а в певному співвідношенні зі значенням інших слів, яке в лексичній системі має назву – структурне значення.¹²

¹² Карпенко Ю. А. Вступ до мовознавства [Текст] : підручник для студентів філологічних спеціальностей вищих навчальних закладів освіти / Ю.А. Карпенко. – 2-ге вид., стереотипне. – К. : Академія, 2009. – 336 с.

За характером відношення до позначуваного об'єкта розрізняють пряме та переносне значення.

Пряме значення безпосередньо називає явища дійсності: сім'я з трьох чоловік; обличчя мами, ключі від дверей.

Переносне значення це вторинні, похідні, називають явища дійсності опосередковано: обличчя компанії, ключ від серця, камінне серце.

За синтагматичною зумовленістю значення поділяються на вільні зв'язані, останні в свою чергу на фразеологічно, синтаксично та конструктивно зумовлені значення.

Вільні значення. Вживання цих значень не має жодних, крім логічних, обмежень. (*білий на позначення кольору снігу – може сполучатися з будь-ким словом-назвою, що мають подібний колір – біла крейда, білі стіни, біле м'ясо, біла фарба*).

Зв'язані значення можуть реалізовуватися за певних синтагматичних умов. Фразеологічно зв'язані значення – біла ворона; синтаксично зв'язані значення – шляпа – безхарактерний: Цей шляпа не побачив мене, шляпа підмет; конструктивно зв'язані значення – реалізуються за умов поєднання: відгукнутися *на щось*.

3. Лексико-семантичні категорії.

У мові є слова багатозначні та однозначні, в українській мові більше багатозначних, або так званих полісемічних слів.

Полісемія – наявність різних лексичних значень у одного й того ж слова відповідно до різних контекстів.

Так, наприклад слово адат є моносемічним, бо має одне значення – звичаєве право у мусульманських народів. Слово медальйон полісемічне: ювелірний виріб у вигляді овального або круглого плоского футляра, куди вставляють зображення, предмет, запис і носять на шії; рельєф або малюнок на шії; рамка для оздоблення фасадів, меблів; капсула з даними про особу військовослужбовця. Деякі слова можуть мати більше двадцяти – тридцяти значень. Багатозначність виникає завдяки перенесенню, яка буває трьох типів за функцією, подібністю, суміжністю.

Перенесення за подібністю – *метафори*.

Петербурзьким шляхом, по коліна
Грузнучи в наметах, боса йшла
Зморена, полатана *Вкраїна*,
Муку притуливши до чола. (І. Драч).

Перенесення за функцією – перенесення, за якого речі можуть бути абсолютно різні, головне, щоб функції були подібні. *Годинник сонячний, механічний, пісочний – виконують функцію визначення часу*.

Перенесення за суміжністю – *метонімія*. *Уважна аудиторія* – перенесення просторове. Особливий різновид становить *синектоха* – перенесення побудоване на кількісній заміні: однина замість цілого, видова форма замість родової:

І на оновленій землі
 Врага не буде, супостата
 А буде син і буде мати,
 І будуть люде на землі.

Із перенесенням пов'язані такі явища як звуження та розширення значення: *коза* (*коз+j+ a*) – *кожа*, означало лише шкіру з кози тепер будь-яка шкіра; *гоот* – простір, кімната тепер. Усі переносні значення зафіксовані у спеціальних словниках.

Омонімія – слова, які звучать однаково, але мають різні значення.

Думи мої, думи мої,
 Квіти, мої, діти.
 Виростив вас, доглядав вас.
 Де ж мені вас діти?

Розрізняють повні і неповні омоніми. Повні мають абсолютний збіг форм при їх змінюванні (газ – шовкова тканина, стан речовини). Неповні – не збігаються в усіх формах (образ – ікона, художній засіб зображення предметів, явищ).

Різновидами неповних є **омоформи** (мають однаковий звуковий склад тільки в певній граматичній формі: мати – іменник, дієслово; віз – дієслово, іменник), **омофони** (збігаються у звучанні, але мають різне значення й написання: їх багато в англійській мові, але мало в укр.: *sea*[si:] море – *see* [si:] бачити), **омографи** (різні за значенням і вимовою, але однакові за написанням: води – води, обід – обід).

Синонімія – слова, які мають значення, що повністю або частково збігаються. **БАНАЛЬНИЙ** (*позбавлений оригінальності*) не-оригінальний, плоский, *книжн.* тривіальний; (*без виразності*) заяложений, утертий, затасканий, стоптаний, заїжджений, несвіжий. **БОЖЕВІЛЬНИЙ 1.** (*який має душевну недугу*) психічнохворий, душевнохворий, *р.* безумний, помішаний, *розм.* ненормальний, причинний, (*у вищій мірі*) скажений, навіжений, навісний, шалений; оглашений, біснுவатий, юродивий; 2. *у знач. ім.* (*про психічно хвору людину*) безумний, психічнохворий, *р.* помішаний, душевнохворий, *розм.:* ненормальний, психопат, шизофренік, (*у вищій мірі*) навіжений, скажений; біснуватий, одержимий, юродивий; (*осудливо про невдалі вчинки такої людини*) безрозсудливий, безумець, шаленець, причинний, психічний, псих, навіжений, очманілий, помішаний, *діал.* варят.

Синоніми бувають повні (абсолютні): мовознавство – лінгвістика; та неповні (часткові) ті, що різняться відтінками значень, емоційно-експресивним забарвленням. Останні, в свою чергу можуть бути семантичні, стилістичні та семантико-стилістичні синоніми.

Ідеографічні – відрізняються відтінками значення: страх – жах (сильний страх).

Стилістичні (*емоційно-експресивні*) синоніми – різняться емоційно-експресивними забарвленнями: їсти – жерти, обдурити, надути.

Семантико-стилістичні синоніми – синоніми, які одночасно різняться відтінками значень і стилістичним забарвленням, тобто поєднують стилістичні та ідеографічні: *іти, плестись*.

У синонімічні відношення слово вступає не в цілому, а окремими значеннями, тому багатозначне слово може одночасно належати до декількох синонімічних рядів. Сукупність усіх синонімів певного змісту називають **синонімічним рядом**.

Антонімія – різні за звучанням слова, які мають протилежні, але співвідносні значення: день – ніч; жар – холод; мало – багато.

Розрізняють чотири групи антонімів *контрарні, комплементарні, контрадикторні*.

4.Лексико-семантична система.

Слова в мові існують не ізольовано, а в певній системі. Як і будь-яка система базуються на відношеннях. Як і фонології вони бувають парадигматичні та синтагматичні. Парадигматичні відношення – це відношення між словами на основі спільності або протилежності їх значень. Найбільшими парадигматичними об'єднаннями є лексико-семантичні поля.

Лексико-семантичні поля - сукупність парадигматично пов'язаних лексичних одиниць, які об'єднані змісту (іноді й спільністю формальних показників) і відображають поняттєву, предметну й функціональну подібність позначуваних явищ.

Як приклад можна назвати такі лексико-семантичні поля: поля спорідненості, поле переміщення (руху), поле розумової діяльності (мислення), темпоральне (часове) поле, метеорологічне (погодне), поле сприймання, поле температури.

Кожне поле має у своєму складі спільну (інтегральну) ознаку, яка об'єднує всі одиниці поля така ознака називається **архісемою** виражається лексемою з узагальненим значенням.

Синтагматичні відношення – лінійні зв'язки слова, його сполучуваність, контекст. Кожне слово поєднується не з будь-яким іншим словом, а тільки з певними словами. *Гайнувати, розтринькувати* – поєднуються лише з лексемами – *гроші та час*.

5.Фразеологія – а) сукупність фразеологізмів даної мови; б) розділ мовознавства, який вивчає фразеологічний склад мови.¹³

Предметом фразеології як науки є дослідження природи фразеологізмів і їх ознак, а також виявлення закономірностей функціонування їх у мові.

Фразеологізми – це стійкі словосполучення. Це готові сполучення слів, які не створюють в мовленні подібно до вільних словосполучень, а відтворюються. Розглянемо різницю між ними:

¹³ Карпенко Ю. А. Вступ до мовознавства [Текст] : підручник для студентів філологічних спеціальностей вищих навчальних закладів освіти / Ю.А. Карпенко. – 2-ге вид., стереотипне. – К. : Академія, 2009. – 336 с.

фразеологізм	вільне слов-ння
<u>кури не клюють</u>	<u>кури не клюють</u>
кожне слово не має власного значення; значення притаманне фразеологізму в цілому	значення складається зі значень слів, що входять до словосполучення
Перестановка слів	Перестановка слів
не допускається, бо руйнується фразеологізм	допускається і вона не впливає на значення словосполучення
у середину словосполучення	у середину словосполучення
вставити якесь слово	вставити якесь слово
можна	не можна

На відміну від вільного словосполучення, де кожне повнозначне слово є окремим членом речення, фразеологізми виступають єдиним членом речення. Отже, можна дати таке визначення:

Фразеологізм – *відтворювана одиниця мови з двох або більше слів, цілісна за своїм значенням і стійка за складом та структурою.*

Існують різні класифікації фразеологізмів. Найвідомішою з них є класифікація за ступенем злитості їх компонентів, яку розробив французький мовознавець В. В. Виноградов.

Фразеологічні зрощення – *семантично неподільні фразеологічні одиниці, значення яких не впливає зі значень їх компонентів.*

Наприклад, *собаку з'їсти* – «бути майстром у якісь справи». Тут власне значення слів *собака та з'їсти* не відіграють жодної ролі, бо неможливо пояснити, чому значення й досвід передбачають поїдання собак. Фразеологічні зрощення ще називають **ідіомами** під якими розуміють фразеологізми з повною втратою внутрішньої форми. Ідіоми не можна перекласти на іншу мову. До ідіоми в іншій мові можна відшукати тільки ідіому-відповідник, або вільним словосполученням.

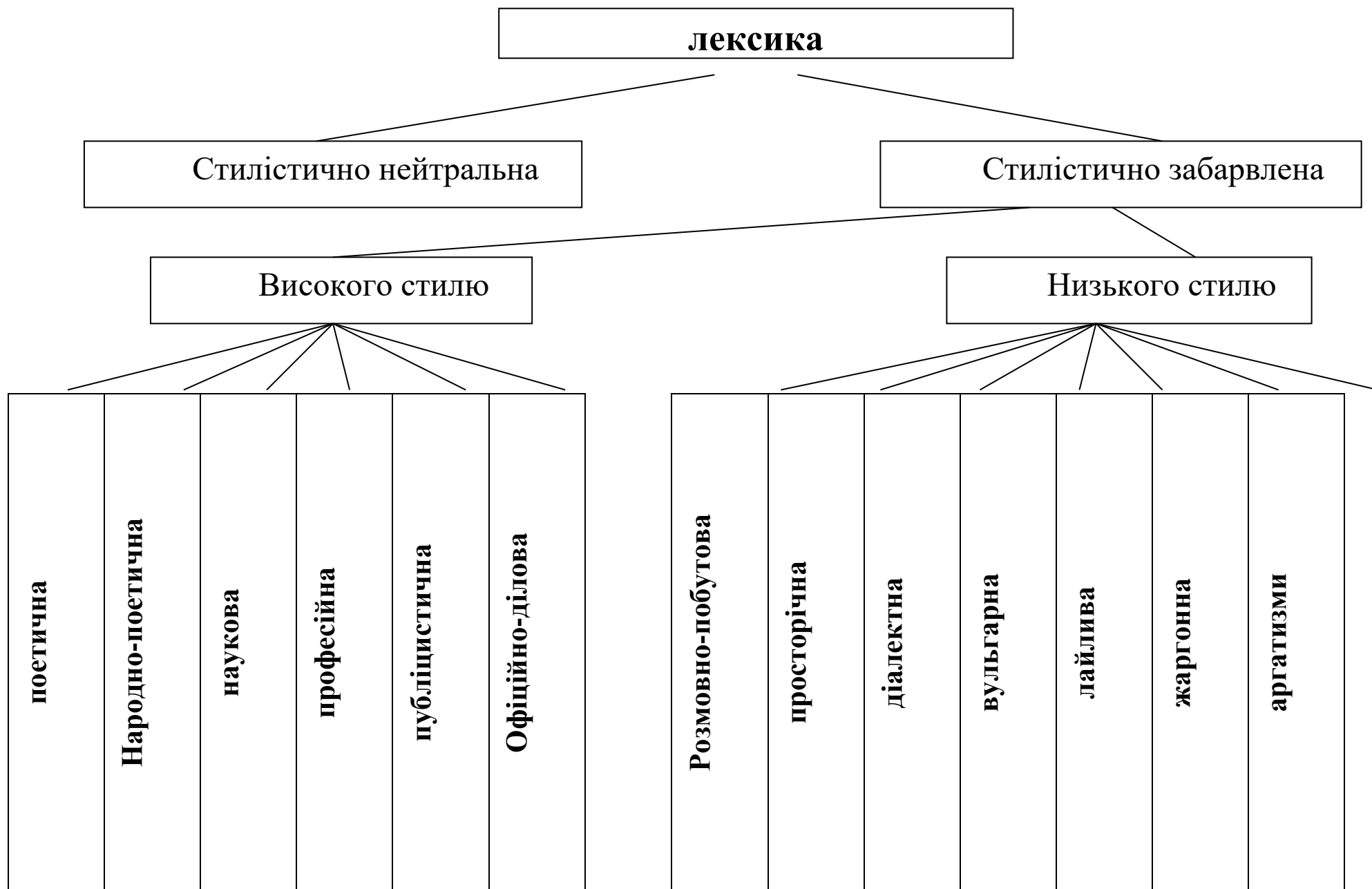
Фразеологічні єдності – *семантично неподільні фразеологічні одиниці, цілісне значення яких умотивоване значенням їх компонентів.*

Значення фразеологічних єдностей виникає внаслідок узагальненого переносного значення вільного словосполучення. Це результат образного метафоричного переосмислення словосполучення (зробити з мухи слона, пальцем не поворухнути, гнути спину). Для них характерна семантична двоплановість. В окремо взятих ізольованих від контексту таких зворотах не можна однозначно встановити їх семантику, бо такі словосполучення можуть уживатися як вільні у прямому значенні і як фразеологізми.

Фразеологічні сполучення – *звороти, в яких самотійне значення кожного слова є абсолютно чітким, але один із компонентів має зв'язане значення.*

Наприклад, *брати участь, досада бере, щекотливий вопрос, розквасити ніс*. Тут всі слова мають своє значення, але одне зі слів реалізує таке

значення, як правило, тільки в цьому звороті. Так, слово *розквасити* реалізує значення «розбити до крові» тільки зі словами *ніс, обличчя* та їх синонімами.

Деякі мовознавці виділяють ще й четвертий тип – **фразеологічні вирази** – *стійкі за своїм складом і вживанням семантично подільні звороти, які складаються повністю зі слів із вільним значенням.*

Фразеологічні вирази – це прислів'я, приказки, афоризми відомих політиків, письменників, науковців:

І чужому навчайтесь, і свого не цурайтесь; Караюсь, мучусь, але не каюсь; Борітеся – поборете; (Т. Шевченко).

У здоровому тілі здоровий дух (Ювенал).

Перейти рубікон (Цезар).

Гроші не пахнуть (Веспасіан).

Добрими намірами вимощене пекло (С. Джонсон).

Питання для самоконтролю:

1. Що вивчає лексикологія?
2. З яких наук складається лексикологія в її широкому тлумаченні? Що вони вивчають?
3. Розкажіть про співвідношення слова і поняття.
4. Які значення розрізняють за характером їх відношення до позначуваного об'єкта?
5. Назвіть основні ознаки фразеологізму.
6. Як виникають фразеологізми?
7. У чому виявляється національна специфіка фразеології? Продемонструйте на прикладах.
8. Які типи фразеологізмів ви знаєте?
9. Чим відрізняються фразеологічні єдності від фразеологічних зрощень?
10. Що таке фразеологічні сполучення? Розкрийте їх природу і специфіку.

Лекція 8: Граматична система мови. Синтаксис

ПЛАН

1. Граматика. Граматичне значення.
2. Граматичні категорії.
3. Морфологічний рівень. Морфема та її типи.
4. Поняття про частини мови. Критерії виділення частин мови.

Література: 3, 4, 6, 7; доп.: 5, 8, 9, 10, 11, 12

Поняття і терміни: *граматика, формальна граматика, контенсивна, синхронічна, діяхронічна, функціональна, граматичне значення (дериваційні, реляційні, модальні значення), граматична категорія, морфологічні категорії (класифікаційні, словозмінні), синтаксичні категорії, лексико-граматичні розряди, морфеміка, морфема, сегментні морфемі (корінь та афікси: префікс, постфікс, інтерфікс, інфікс, циркумфікс, трансфікс), несегментні морфемі (нульова та суперсегментні морфемі: наголос, тон), словотворчий афікс, формотворчий афікс, частини мови, класифікації частин мови.*

1. Граматика (від лат. *grammatike techne* «письмове мистецтво») – 1) будова мови (система морфологічних категорій і форм, синтаксичних категорій і конструкцій); 2) наука, яка вивчає будову мови.

Що стосується граматики як науки, то розрізняють: 1) формальну, яка вивчає граматичні форми та їх структуру, і контенсивну (семантичну), яка вивчає значення цих форм і структур; 2) синхронічну, що вивчає будову мови на певному умовно виділеному часовому етапі, і діяхронічну, яка вивчає мовну будову в її історичному розвитку. Із синхронічної граматики виокремлюють функціональну, яка вивчає функції граматичних одиниць.

Граматика складається з двох розділів: морфології й синтаксису.

Морфологія (від гр. *morphe* «форма» і *logos* «слово, вчення, наука») – розділ граматики, що вивчає граматичні властивості слова, зміну форм слів і пов'язаних із ними граматичних значень.

До морфології належить і вчення про частини мови. Можна сказати, що морфологія – це граматика слова.

Синтаксис (від гр. *syntaxis* «побудова, порядок») – розділ граматики, який вивчає засоби і правила побудови висловлювань, тобто його предметом є речення.

Іншими словами, синтаксис – це граматика зв'язного мовлення.

Граматична система мови – це частина організації мови, представлена в її граматичних одиницях, граматичних формах і категоріях.

Коло явищ, які належать до граматики, по-різному окреслюються вченими. Одні вважають, що сюди належать лише граматика слова і граматика речення, інші сюди відносять словотвір, а треті, як, наприклад, деякі представники Празької школи, дуже широко трактують граматику, відносячи до неї все в мові, за винятком фонологічної системи (Матезиус В.).

Граматику належить до знакового рівня, або, за термінологією А. Мартіне, до сфери першого мовного членування, а фенолога до незнакового рівня, або до сфери другого мовного членування. Водночас треба мати на увазі, що граматику має справу з абстракціями різних відношень (у поєднаннях слів, у будові речення) та узагальненим вираженням ситуації (між суб'єктом і дією, дією та об'єктом тощо).

Найважливішим і вихідним для граматики є поняття граматичного значення (за іншою термінологією – грамеми)

Грамматичне значення – узагальнене, абстрактне значення, що властиве цілому ряду слів, словоформ, синтаксичним конструкціям і яке має в мові своє регулярне й стандартне вираження.¹⁴

Іншими словами, це формально виражене значення. У морфології це значення предметності, процесуальності, ознаки тощо як обов'язкові атрибути певних частин мови – іменників, прикметників, дієслів, а також більш конкретні значення слів і словоформ, як, наприклад, значення часу, особи, числа, роду, відмінка. У синтаксисі це значення предикативності, суб'єкта, об'єкта, обставинне, відношення між предикативними одиницями в складному реченні.

На відміну від лексичного граматичне значення характеризується такими ознаками:

– Вищим ступенем абстракції. Граматику можна порівняти з геометрією, яка вивчає не конкретні предмети, а їхні просторові параметри – довжину, ширину, висоту. Так для геометрії цегла – паралелепіпед. Для граматики стіл, будинок, місто – всього лише предмети, що мають одне граматичне значення Н.в., яке є спільним для всієї групи. Лексичне ж – індивідуальне.

– Необов'язковою співвіднесеністю з позамовним референтом. Чимало граматичних значень має тільки внутрішньомовну природу. Так, поза мовною дійсністю ми не замислюємося, чому *ставок*, *водоймище* та *озеро* мають різне родове значення? Хоча позначають природні та штучні заглибини, наповнені водою. Необов'язково має співпадати граматичне значення в різних мовах укр *дах* ч.р. та *dach*.нім. с.р.

– Регулярністю свого вираження. Кожне граматичне значення має обмежений набір засобів свого вираження. Так, зокрема, значення доконаного виду одноразової дії виражається за допомогою суфікса *-ну-* (*стукнути*, *крикнути*). проте одне граматичне значення може виражатися різними морфемами чи формальними показниками, і навпаки.

– Обов'язковістю. Ця ознака пов'язана з попередньою. Тобто, якщо ви вживаєте іменник, то не можете уникнути граматичного значення роду, числа, відмінка.

Усі граматичні значення можна поділити на три типи:

А) та, що виражають відношення явищ до дійсності (значення числа, роду, коли йдеться про розрізнення статі);

¹⁴ Карпенко Ю. А. Вступ до мовознавства [Текст] : підручник для студентів філологічних спеціальностей вищих навчальних закладів освіти / Ю.А. Карпенко. – 2-ге вид., стереотипне. – К. : Академія, 2009. – 336 с.

Б) ті, що виражають відношення людини до тих явищ (значення модальності – ствердження, заперечення, наказовість, запитання, окличність, відповідь, волевиявлення);

В) ті, які не пов'язані зі світом речей і явищами людської свідомості, а зумовлені внутрішньомовними відношеннями (роду, числа та відмінка прикметників, які зумовлені відповідним значенням іменника, з яким вони узгоджуються)

Граматичні значення не існують ізольовано. Кожне з них входить до пов'язаних із ним і протиставлених йому значень, іншими словами, граматичні значення є членами певних парадигм, які, як правило, формують граматичні категорії.

2. Граматичні категорії. У мовознавстві ще немає єдиного загальноприйнятого трактування граматичної категорії. Одні вчені трактують граматичну категорію дуже широко, зараховуючи сюди всі групи граматичних одноманітностей, однаковостей. У працях таких вчених як О. Потебня (іменник, дієслово, час, число, особу), чех М. Докуліл (іменник, істота, підрядне речення) словосполучення граматична категорія не претендує на термін. Однак, є й такі, хто не досить чітко визначають термін граматичної категорії (Головін, Березин). Найбільш влучно дав визначення Д. А. Штелінг: *«відношення, виражене в граматичній будові мови через протиставлення двох (і не більше) взаємовиключних за значенням рядів (або груп) форм: це єдність взаємовиключних протилежностей»*.¹⁵ Щось подібне поширене і в сучасній лінгвістиці:

Граматична категорія – *система протипоставлених одна одній граматичних величин, тобто граматичних форм з однорідним значенням.*

Формальне вираження – дуже важлива ознака граматичної категорії, бо саме її наявність чи відсутність є основним критерієм виділення граматичної категорії. Річ у тім, що певне значення у одній може існувати як граматичне, а в іншій як лексичне. Звідси розрізняють поняттєві та граматичні категорії. Наприклад, існує поняттєва категорія статі й граматична категорія роду. Граматичні категорії поділяють на морфологічні та синтаксичні. До **морфологічних** належать категорія роду, числа, відмінка, виду, часу, способу, особи; до **синтаксичних** – категорія активності/пасивності, комунікативної спрямованості (розповідність, питальність, спонукальність), стверджуваності/заперечуваності, синтаксичного часу й синтаксичного способу.

Морфологічні категорії, в свою чергу, поділяються на класифікаційні й словозмінні.

Класифікаційні (словотворчі, дериваційні) категорії – це такі, члени яких виступають як рубрики класифікацій слів. Так, зокрема, класифікацією є категорія роду іменника (бо кожен ім. належить до певного роду) і категорія виду дієслова (розподіляються за видами чи док. чи недок. вид).

Словозмінні (релятивні) – граматичні категорії, в яких слово може набувати залежно від іншого слова, з чим воно поєднується в реченні.

¹⁵ Кочерган М. П. Загальне мовознавство / М.П. Кочерган. – К.: Видавничий центр «Академія», 2003. – 464 с.

Наприклад, рід прикметника, бо прикметник відмінюється за родами: *зелений сад, зелена трава, зелене поле*.

Категорія роду – граматична категорія, яка полягає в розподілі слів або форм за двома чи трьома класами, традиційно співвідносними з ознаками статі або їх відсутністю.

Категорія відмінка – граматична категорія імені, яка виражає його синтаксичні відношення до інших слів висловлювання. Кількість відмінків у різних мовах неоднакова. Є мови, в яких відмінків зовсім немає: болгарська, італійська, французька, абхазька.

Категорія числа – граматична категорія, яка виражає кількісні характеристики предметів думки. У мовах світу категорія числа не збігається. Є мови, в яких крім однини і множини, є двоїна та троїна. Двоїна існувала в давньоукраїнській мові.

Категорія означеності / неозначеності – граматична категорія, яка вказує на те, чи мислиться ім'я предмета як єдине в описуваній ситуації (означеність) чи як таке, що належить до класу подібних йому феноменів (неозначеність). Ця категорія характерна для германських, романських, болгарських мов і виражається за допомогою артиклів. У тих мовах, де немає артиклів, значення означеності/неозначеності виражається лексично і контекстуально.

Категорія ступеня якості – граматична категорія, яка виражає ступінь якості, що характеризує предмет чи дію. Розрізняють звичайний, вищий і найвищий ступінь. У деяких мовах є тільки два ступені порівняння – звичайний і елатив, який поєднує значення вищого і найвищого ступенів. Ступені порівняння мають прикметники та прислівники.

Категорія часу – граматична категорія дієслова, яка є специфічним мовним відображенням об'єктивного часу і служить для темпоральної локалізації події або стану, про які йдеться мова. У слов'янських мовах граматично протиставлені доконаний і недоконаний вид.

Категорія стану – граматична категорія дієслова, що виражає суб'єктно-об'єктні відношення.

Категорія способу – граматична категорія, яка виражає відношення названої дієсловом дії до дійсності з погляду мовця. Це оцінка мовцем дії як бажаної так і можливої, передбачуваної тощо. Різні мови мають різний набір форм способу. В аглютинативних мовах налічують від чотирьох до двадцяти способів, які виражають повинність, підтвердження, намір, згоду тощо.

Категорія особи – граматична категорія дієслова, що позначає відношення суб'єкта дії до мовця. Виконавцем дії може бути мовець, його співрозмовник або особа, яка не бере участі в розмові. Відповідно розрізняють першу, другу і третю особу.

3. Морфологічний рівень. Морфема та її типи.

Морфема – мінімальна двостороння одиниця мови.

Наприклад, у слові *рука* виділяють дві морфеми *рук* – а: *рук-* звукосполучення, за яким закріплено значення, пов'язане з поняттям руки; *а* має план вираження звук [а] і план змісту – називний відмінок, однина ,

жіночий рід. Тож, обидві морфеми є мінімальними двосторонніми одиницями.

Усі морфеми виділяються шляхом порівняння слів за звучанням і значенням. Морфеми можуть мати матеріальне вираження і можуть його не мати:

Наприклад: вод визначаємо як форму жіночого роду в родовому відмінку множини, але матеріального показника в даному разі не маємо. Відсутність матеріального закінчення і вказує на ці значення. *Морфема, яка не має матеріального вираження називається нульовою.*

Морфема може варіюватися як у плані змісту, так в плані вираження. *Наприклад: надписати і надіслати – над- і наді- має два формальних варіанти; а в словах надкусити і надбудувати має два змістових варіанти – додати і відняти. Варіанти морфеми називають аломорфами, або морфами. Вони є лінійними мовленнєвими одиницями.*

У більшості випадків морфеми не збігаються зі складом слів.

Морфеми мають три основних типи значень: речове, дериваційне і реляційне.

Речове (лексичне) значення – це узагальнене відображення дійсності, виражене поняття. Так, морфема *чит-* (читати, читач, читальня) виражає значення «сприймати щось, зображене літерами».

Дериваційн значення – значення, яке доповнює речове, конкретизує його. Морфема – *ач* у слові *читач* вказує на особу за дією (той, хто сприймає те, що зображене літерами). Дериваційне значення стосується лексики і граматики.

Реляційне значення – суто граматичне значення, яке вказує на відношення між словами в реченні. Наприклад: *хлопчик читає книжку*. *Він дуже зацікавився цією книжкою*. Тут морфеми *-є, -у, -єю, -ою* мають реляційне значення.

Морфеми поділяються на сегментні й несегментні.

Сегментні морфеми – морфеми, які виділяються шляхом сегментування (членування) лінійної одиниці – слова.

Сегментні поділяються на кореневі й афікси.

Корінь – сегментна частина, що є спільною для всіх споріднених слів. Він є центром слова, носієм речового (лексичного) значення, наявний й обов'язковий у кожному слові (слово може мати один і більше коренів у своєму складі). Наприклад: *водогін, blackboard*.

Афікс – службова морфема, прикріплена до кореня, яка виражає граматичне і словотвірне значення. Вони мають лексико-граматичне (дериваційне) значення (*руч-к-а, ви-ручити*), або власне граматичне, реляційне значення (*рук-а, рук-ою, рук-и*). Існують афікси які не мають реляційного та дериваційного значення (*рук-о-ділля*). Афікси мають значно абстрактніше значення, аніж корені, також кількісно обмежені, їх можна полічити.

Залежно від позиції щодо кореня афікси поділяються на префікси, постфікси, інтерфікси, інфікси, циркумфікси і транс фікси.

Префікси – афікс, що стоїть перед коренем. Префікси є в індоєвропейських, семіто-хімітських, кавказьких, австронезійських та інших мовах, відсутні – фіно-угорських, тюркських, монгольських, іранських та ін.

Постфікси – афікс, що стоїть після кореня. До постфіксів належать суфікси та флексії.

Суфікс – афікс, що стоїть між коренем слова і закінченням.

Флексія – афікс, що стоїть у кінці слова і виражає синтаксичні відношення між словами у словосполученні й реченні. Закінчення виражає реляційне граматичне значення й утворює різні форми слова. Її не можна усунути зі складу слова без руйнування його ціліснооформленості: *вік/но, чорн/ий*.

Інтерфікси – афікс, що стоїть між двома коренями і служить для зв'язку цих коренів в одному складному слові: *пар-о-плав, земл-е-роб, arbeit-s-tag* «робочий зошит» нім.

Інфікси – афікс, вставлений у середину кореня. Наприклад: лат. *Pimetum* «фарба» – корінь (*Pig*), але «фарбувати», з'являється нова буква *Pi-p-go*; англ. *stood* стояв – *sta-n-d* стояти.

Циркумфікси (конфікс) – перерваний афікс, який охоплює з обох боків корінь. Приклади можна знайти в німецькій мові, при творенні форм пасивного дієприкметника

Трансфікси – перерваний афікс, вставлений у перерваний корінь, які наявні в арабській мові.

Несегментні морфеми – морфеми, які не можливо вичленити сегментуванням слова.

До них належать нульова морфема (можуть бути флексії *вода – вод*, суфікси *киянин – киян*, префікси *болгарська мова*) і суперсегментні морфеми (ті, розміщуються над морфемами – наголос, тон (*мова тлінгіт – творення форм майбутнього часу – високий тон, низький – минулий*)).

Із функціонального погляду афікси поділяються на **формотворчі** (служать для творення нових слів *учи-тель*) та **словотворчі** (служать для творення форм одного й того ж слова *стіл – стол-а, стол-у*).

4. Поняття про частини мови. Критерії виділення частин мови

Частини мови – великі за обсягом класи слів, об'єднаних спільністю загального граматичного значення і його формальних показників.

Частини мови – одне з найважливіших понять у граматиці. Без нього неможливо вивчати граматичну будову будь-якої мови. Крім того, вони є важливим джерелом пізнання людиною світу: за допомогою частин мови людина диференціює речі, їх якості, процеси, дії, стани, їх ознаки тощо, здійснює його категоризацію.

Однак, на питання, що таке частини мови, до цього часу немає однозначної відповіді. На сучасному етапі виділяють три основні критерії: семантичний, морфологічний і синтаксичний.

Семантичний критерій – передбачає віднесення до однієї частини мови слів із спільним загальним граматичним значенням, як, наприклад, предметність, дія, якість тощо. Так, слова зі значенням предметності утворюють клас іменників.

Значення і форма існують у єдності, тому при класифікації слід враховувати й форму, тобто формально-граматичний (морфологічний) критерій виділення частин мови.

Формально-граматичний (морфологічний) критерій – критерій, за яким до уваги береться своєрідність змінювання слів, тобто інвентар їх форм і парадигм, які є виразниками певних морфологічних категорій. Так, наприклад, іменники змінюються за відмінками, числами, дієслова за особами та часами, прислівники не змінюються. Форми слова репрезентують морфологічні категорії частин мови. Кожна частина мови характеризується особливою системою граматичних категорій. Так, іменнику властиві категорії роду, числа, відмінка; дієслову – стану, виду, категорії способу, часу, особи тощо.

Крім значення і форми, слово функціонує в реченні, для цього потрібна враховувати і синтаксичний критерій.

Синтаксичний критерій – критерій, за яким до однієї частини мови відносять слова, здатні стояти в реченні в однакових синтаксичних позиціях і виконувати однакові синтаксичні функції.

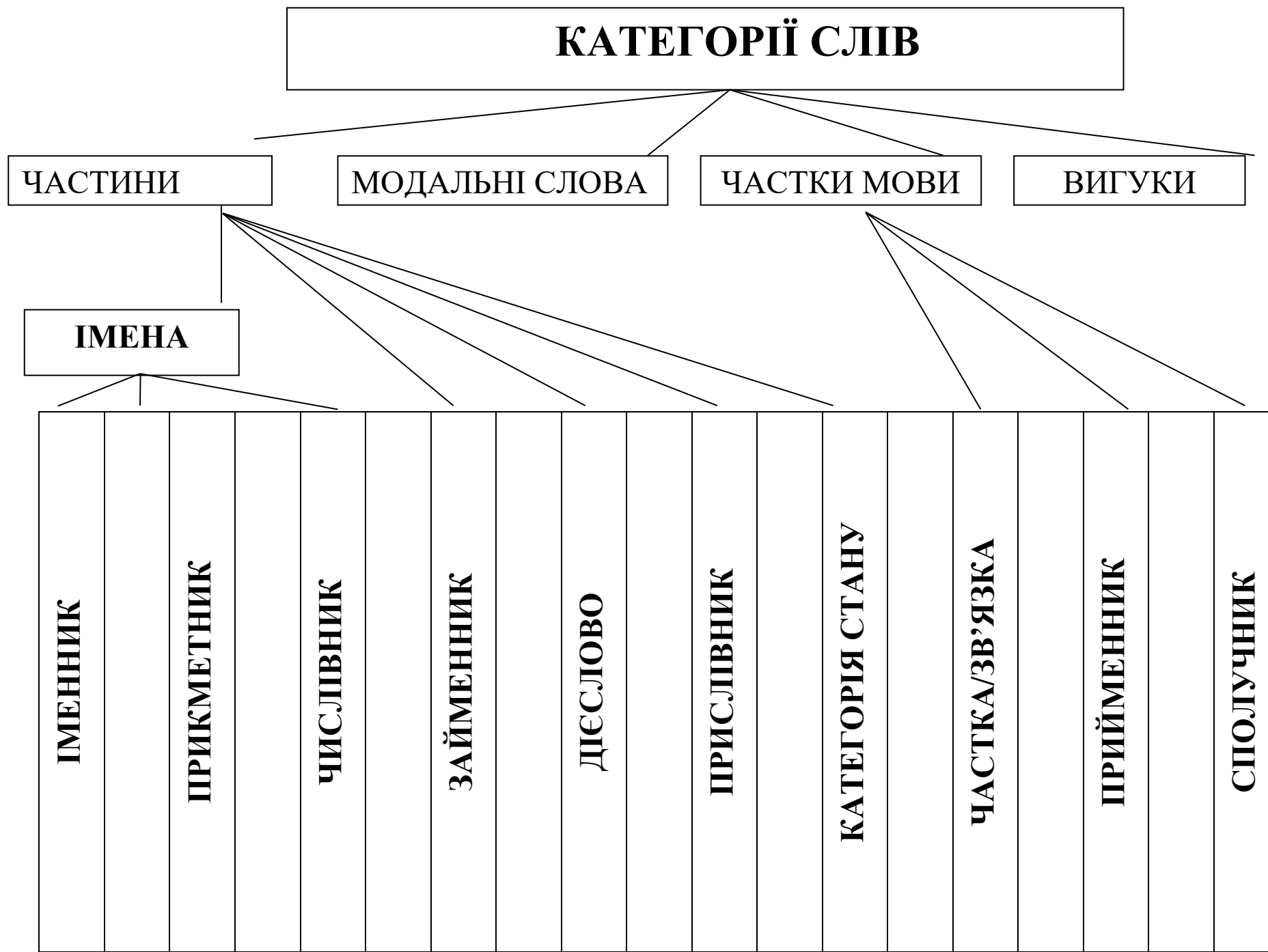
Словотвірний критерій – є допоміжним, і за ним для кожної частини мови віділяють тільки її властивий набір словотвірних засобів. Наприклад ряд словотвірних афіксів характерних для іменника: *-тель, -ник, -щик, -ар*.

Уперше питання про розподіл слів на частини мови було піднято давньоіндійськими граматистами Яска і Паніні (V ст. до н. е.), які розрізнили в санскриті ім'я, дієслово, прийменник, сполучник і частку. Однак такий розподіл не був відомим у Європі – там відомо було про розподіл Аристотеля (IV ст. до н. е.), остаточно вчення про частини мови було сформовано в олександрійській школі (II ст. н. е.). Поступово така класифікація набула розповсюдження й на інші мови, проте не в усіх мовах є можливість втиснути мовну структуру слів в античну систему частин мови – варто врахувати й відмінності частин мови.

За шкільною класифікацією виділяють десять частин мови. Широко відомою є класифікація частин мови В. В. Виноградова. Графічно ця класифікація виглядає так: використання схеми.

Питання для самоконтролю:

1. Дайте визначення морфеми й обґрунтуйте його.
2. Які типи значень властиві морфемам? Підкріпіть свою відповідь прикладами.
3. На як два вид поділяються морфеми? Охарактеризуйте їх.
4. Що таке граматичне значення? Чим воно відрізняється від лексичного?
5. Які типи граматичних значень ви знаєте?
6. Дайте визначення граматичної категорії. Що необхідно враховувати при визначенні граматичної категорії?
7. Як класифікують граматичні категорії?
8. Дайте визначення частин мови.
9. Які основні критерії виділення частин мови ви знаєте? Розкрийте суть кожного критерію.
10. Яку класифікацію було запропоновано В. В. Виноградовим?

Модуль 2. Основи теорії мовної комунікації

Змістовий модуль 3: Основні поняття комунікації

Лекція 9: Предмет і завдання курсу. Суть спілкування

ПЛАН

1. Предмет і завдання курсу «Основи теорії мовної комунікації». Зв'язок курсу з іншими дисциплінами.
2. Комунікація як об'єкт дослідження. Функції спілкування.
3. Відмінності у спілкуванні людей і тварин.
4. Моделі спілкування.
5. Закони спілкування.

Література: 5-7, 8, 9; доп.: 4, 7

Поняття і терміни: *комунікація, комунікація вербальна та невербальна, функції спілкування, моделі спілкування, референт, адресант, адресат, повідомлення, контакт, код, закони спілкування.*

1. Предмет вивчення курсу «Основи теорії мовної комунікації» – конкретні акти спілкування в рамках теорії мовної комунікації, що склалася у вітчизняній науці на основі психологічної теорії діяльності, лінгвістичної прагматики, соціолінгвістики і лінгвістики тексту. Мовне спілкування розглядається як багаторівневе явище – у соціальному, комунікативному, психологічному і лінгвістичному аспектах.

Головна мета курсу – вивчення феномена мовного спілкування, набуття вмій і навичок правильно розуміти і аналізувати явища мовного спілкування, використовувати набуті знання у вивченні іноземних мов, перекладі та філологічних дослідженнях, загалом задля досягнення успіху в будь-якому виді спілкування.¹⁶

Курс пов'язаний з такими гуманітарними дисциплінами:

Теорія мовної комунікації, як і всі сучасні дисципліни, ґрунтується на принципі всеєдності цілісного наукового знання, закладеного у працях світових учених О. Лосєва, М. Бахтіна й інших і прогнозованого ще І. Бодуеном де Куртене, який вважав, що «мовні узагальнення охоплюватимуть усе більш широкі кола і все більше поєднуюватимуть мовознавство з іншими науками: із психологією, з антропологією, із соціологією, з біологією тощо».

Отже, теорія мовної комунікації є мовознавчою дисципліною нового типу, що з метою дослідження власного об'єкта інтегрує відповідні аспекти різних

¹⁶ Дегтярьова К.В. Основи теорії мовної комунікації: Навчально-методичний посібник для студентів факультету філології та журналістики напряму підготовки 6.020303 «Філологія. Українська мова і література». – Полтава, 2012. – 70 с.

галузей лінгвістики, як-от: теорії мовленнєвих актів, лінгвопрагматики, паралінгвістики, лінгвогенристики (лінгвістичної генології), теорії мовленнєвої діяльності та психолінгвістики, дискурсології, лінгвістики тексту, мовленнєзнавства, культури мовлення, лінгвориторики тощо. Дотичними до кола проблем теорії мовної комунікації є різні аспекти лінгвістичної семантики, лінгвосеміотики, стилістики, соціолінгвістики, лінгвокультурології, етнолінгвістики, когнітивної й комп'ютерної лінгвістики, лінгвосинергетики, лінгвістичної філософії та герменевтики тощо.

Актуальними в теорії мовної комунікації є концепції нелінгвістичних галузей знань. *Літературознавство* і *фольклористика* надають цій мовознавчій дисципліні інформацію відносно специфіки художньої комунікації, її культурної зумовленості, історичної основи, впливу самосвідомості, досвіду і світогляду народу на формування літератури, усної народної творчості в їхніх інтертекстуальних та інтерсеміотичних зв'язках.

Психологія збагачує теорію мовної комунікації інформацією про психічне підґрунтя механізмів мовлення, психологічні стани й поведінку учасників спілкування, спектр психічних функцій свідомості людини, які беруть участь у комунікативній діяльності й визначають психологічну сумісність партнерів спілкування. До того ж проблематика маргінальної галузі на межі мовознавства і психології – психолінгвістики, зокрема, проблеми механізмів породження (продукування) мовлення, його сприйняття та розуміння, онтогенезу мовлення, ментального лексикону та комунікативної компетенції, є надзвичайно ваговою в теорії мовної комунікації, що дає підстави навіть вважати психолінгвістику її складовою або окремим напрямом. *Дискурсивна психологія* як і напрям соціальної психології найбільш наближена до дискурсології і вивчає різноманітні дискурсивні практики з метою з'ясування способів формування, корекції та зміни особистості, її думок, емоцій у процесі соціальної взаємодії. Дискурсивна психологія розглядає мовлення як діяльність, орієнтовану на соціальну дію, яка і є психологічним станом людини; а дискурс - як соціальну діяльність в умовах реального світу.

Чимало концепцій *соціології* було інтегровано до дослідження різних аспектів теорії мовної комунікації, оскільки закони розвитку й функціонування соціальних спільнот і груп, теорії соціальних механізмів регулювання суспільних відносин, чинників, що забезпечують соціальний порядок, різні аспекти діяльності соціальних інститутів є значущими для здійснення комунікативної взаємодії, яка підпорядкована діяльності суспільства і спільним колективним діям його членів. Так само і діяльність суспільства, стан рівноваги в «соціальному організмі» забезпечені комунікативно.

Зв'язок теорії мовної комунікації з *етнологією* й *етнографією* виявляється в застосуванні під час дослідження різних форм комунікації особливостей етнічної свідомості, її стереотипів, архетипів колективного несвідомого, побуту й культури народу в різноманітних її виявах. Результати емпіричних

досліджень цих дисциплін опрацьовують в аналізі дискурсу, етнографії мовлення, що досліджують вплив культурних і соціальних чинників на процеси мовленнєвого спілкування, зокрема, соціокультурну зумовленість формування комунікативної компетенції, зміни комунікативних ролей, процедур інтерпретації, правил виведення тощо.

Науковий потенціал *культурології* надає теорії мовної комунікації практичні результати реконструкції культурного універсуму, картини світу народів, опису культурних настанов, цінностей, норм (традицій, звичаїв, ритуалів й обрядів тощо), адже вони є регулятивними механізмами поведінки людини й людського співіснування у складі етносу або різних культурних груп і впливають на різні форми життєдіяльності, зокрема й на комунікативну діяльність.

Сьогодні особливої актуальності набуває зв'язок теорії мовної комунікації з *комунікативістикою* з огляду на об'єкт вивчення останньої, адже вона спрямована на дослідження різноманітних інформаційних систем, засобів інформаційного зв'язку, руху соціально значущих інформаційних потоків, що підлягають цілеспрямованому породженню й регулюванню і сприяють формуванню соціального досвіду, активізують соціум, опосередковують орієнтацію людей у системній структурі природного та соціального простору.

Співвідношення теорії мовної комунікації та *риторики* залежить від розуміння статусу останньої, адже залежно від дослідницьких настанов риторика постає або як окрема наукова галузь, або як частина літературознавства чи мовознавства, зокрема, в поєднанні зі стилістикою. Загалом правила ораторського мистецтва чи аргументації й переконання вбудовані до законів і правил ефективної мовної комунікації, адже саме давньогрецькі й давньоримські постулати красномовства стали підґрунтям для максим успішної комунікативної співпраці, розроблених представником Оксфордської школи логічної семантики Х. Грайсом.

Дотичні аспекти теорії мовної комунікації та *кібернетики* перебувають у площині комп'ютерної лінгвістики, спрямованої на розроблення автоматизованих методів зберігання, обробки, переробки й використання лінгвістичних знань та інформації, репрезентованої знаками природної мови. Передача інформації за допомогою кібернетичних систем є різновидом комунікації, тому підкорена певним закономірностям спілкування людей, керована й контрольована ними.

2. Курс «Основи теорії мовної комунікації» (далі – ОТМК) належить до числа новітніх дисциплін, упровадження яких зумовлене:

- 1) поступом новітніх лінгвістичних досліджень;
- 2) нагальними прикладними завданнями – новими (комунікативними) підходами до викладання й вивчення рідної та іноземних мов.

Об'єкт дослідження ТМК – людське (передовсім вербальне) спілкування, яке є умовою існування як кожної окремої людини, так загалом і людського

суспільства. З усієї великої кількості трактувань спілкування можна виділити найголовніше: 1) спілкування – вид самостійної людської діяльності; 2) спілкування – атрибут інших видів людської діяльності; 3) спілкування – взаємодія суб'єктів.

Разом зі словом *спілкування* уживається й термін *комунікація* (англ. communication від лат. communicare – «перебувати у зв'язку, брати участь, об'єднуватися»). Терміну *комунікація* надають перевагу через: 1) його поширеність у виробничій і технічній сфері; б) можливість утворювати похідні (*комунікативний* тощо).

Комунікація може бути вербальною або невербальною. Вербальна комунікація – це наше звичне використання мови з метою спілкування, невербальна комунікація здійснюється без використання мовних засобів. Вербальна (мовна) комунікація має більш системний, більш структурований характер. Невербальна комунікація є не такою чіткою, але й вона несе в собі достатньо інформації. Існують й інші типології спілкування.¹⁷

Функції спілкування у суспільстві:

- контактна (встановлення атмосфери обопільної готовності передавати і сприймати повідомлення та підтримувати взаємний зв'язок до завершення акту спілкування);
- соціальна (формування певного рівня культурної мовної компетенції, що дозволяє існувати у суспільстві);
- інформаційна (обмін інформацією, описами, запитаннями та відповідями);
- спонукальна (заохочення партнера, аудиторії або ж самого себе до виконання певних фізичних, фізіологічних, інтелектуальних, духовних та інших ій);
- координаційна (взаємне орієнтування й узгодження дій учасників спілкування щодо їх спільної діяльності);
- пізнавальна (адекватне сприйняття і розуміння змісту повідомлення а також взаємне розуміння намірів, установок, переживань, станів один одного); - емотивна («обмін» емоціями, збудження у партнера чи аудиторії певних переживань, психічних станів тощо);
- прагматична (усвідомлення і фіксування свого місця в системі рольових, статусних, ділових, міжособистісних стосунків);
- впливова (спрямування на зміну стану, поведінки, ціннісно-мотиваційної сфери партнера: намірів, поглядів, думок, рішень, уявлень, потреб, рівня активності, смаків, норм поведінки, оцінних критеріїв тощо).¹⁸

¹⁷ Дегтярьова К.В. Основи теорії мовної комунікації: Навчально-методичний посібник для студентів факультету філології та журналістики напряму підготовки 6.020303 «Філологія. Українська мова і література». – Полтава, 2012. – 70 с

¹⁸ Основні закони спілкування/ URL: https://studopedia.su/11_79896_osnovni-zakoni-spilkuvannya.html

3. Комунікація відбувається в людських і тваринних системах. Системи комунікації у тваринному світі більш первісні й примітивні, ніж у людському, і визначаються як *біологічно доцільна спільна діяльність, спрямована на адаптацію до середовища, і регульована, зокрема, сигналізацією*. основні відмінності між спілкуванням людей і тварин:

1. Спілкування у тварин біологічно релевантне, тобто значуще в біологічному відношенні (це не лише передача повідомлення, а й ланка біологічного циклу), а спілкування людей – біологічно нерелевантне. Біологічна нерелевантність людського спілкування виявляється в тому, що форма мовних знаків невмотивована відносно їх значення (пор., наприклад, *тіл* українською, *table* англійською чи *Tisch* німецькою).

2. Комунікація сприяє розвитку людини як соціальної істоти. У процесі спілкування людина набуває комунікативної компетенції, яка співвідноситься з рівнем соціалізації індивіда, з рівнем вияву людиною інтелекту та інших людських якостей.

3. Людське спілкування, на відміну від тваринного, пов'язане з пізнавальними процесами. Комунікативні процеси у тварин не беруть участі у відображенні навколишнього середовища, орієнтування відбувається за допомогою органів чуттів, у той час як спілкування у людей пов'язане з пізнанням: переважно на основі мови функціонує пам'ять, винятково велику роль у мисленні відіграє мова.

4. Вербальне (мовне) спілкування людей характеризується винятковим багатством змісту. Комунікації тварин доступна лише експресивна інформація про внутрішній, фізіологічний стан відправника інформації.

5. Мова людей має рівневу будову і складається з одиниць різних рівнів. На відміну від людської мови, в біологічних комуніках семіотика немає одиниць різних рівнів, тобто складних і простих. За даними зоопсихології, у мовах мавпячих стад використовується близько 30 сигналів, які відповідають 30 стандартним ситуаціям, при цьому всі знаки не можна розкласти на значущі компоненти. У лінгвістичних термінах можна сказати, що у спілкуванні тварин окреме повідомлення – це одночасно звук, слово і речення¹⁹.

Відмінності у спілкуванні людей і тварин можна подати у такій таблиці:

Таблиця – Відмінності у спілкуванні людей і тварин

Риси комунікативної діяльності	Люди	Тварини
1. Біологічна релевантність	–	+
2. Соціальний (вих-	переважно соціальний	переважно біологічний

¹⁹ Дегтярьова К.В. Основи теорії мовної комунікації: Навчально-методичний посібник для студентів факультету філології та журналістики напряму підготовки 6.020303 «Філологія. Українська мова і література». – Полтава, 2012. – 70 с

ований) або біологічний (вроджений) характер комунікативної компетентності індивіда (або особини)		
3. Якісна і кількісна необмеженість змісту спілкування	+	–
4. Зв'язок із пізнавальними процесами	+	–
5. Рівнева будова семіотики	+	–

Таким чином, спілкування людей суттєво відрізняється від спілкування тварин, воно значно складніше і соціально детерміноване.

4. На сьогодні розроблено багато моделей комунікації. Модель комунікації відтворює складники елементи і функціональні характеристики у вигляді системи. Зміст моделі залежить від концепції вченого, що її розробляє, від потреб тієї сфери науки, в якій вона з'явилася тощо. Існують лінійні й нелінійні моделі.

До лінійних моделей можна віднести моделі Г. Ласвелла, К. Шеннона (Р.Якобсона).

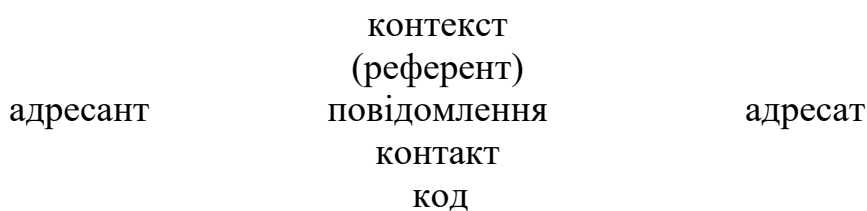
1. Гарольд Ласвелл подав модель комунікації у вигляді низки запитань: Хто? → Що говорить? → Яким каналом? → Кому? → З яким результатом? (Who says what to whom in what channel with what effect?).

Формула Ласвелла вважається класичною.

2. Клод Шеннон, один із творців кібернетики, у роботі «Математична теорія зв'язку» (1948) подав модель комунікації, яка містить п'ять елементів: *джерело інформації, передавач, канал передачі, приймач і кінцеву мету*. Окрім цих елементів, Шеннон увів ще поняття *комунікативного шуму*.

Широким колам філологів модель Шеннона відома у викладі Романа Йосиповича Якобсона у статті «Лінгвістика і поетика» (1960, рос. Переклад 1975).

3. Модель Р. Якобсона: у мовній комунікації беруть участь адресант і адресат, від першого до другого направляється повідомлення, написане за допомогою коду, контекст пов'язаний зі змістом повідомлення й інформацією, що передається (референтом), поняття контакту пов'язане з регулятивним аспектом комунікації:

Референт (лат. *referre* – повідомляти, доповідати, називати, співвідносити) – це інформація, предмет позамовної дійсності, про який йдеться в повідомленні.

Адресант – це відправник повідомлення (мовець, автор).

Адресат – одержувач повідомлення (слухач, читач).

Повідомлення розуміється як процес і результат породження мовлення, тобто текст (дискурс).

Контакт – це взаємодія, у результаті якої стає можливим спілкування, обмін інформацією.

Код – це знакова система (знакові системи), за допомогою яких здійснюється комунікація.

Ідеї філософії діалогізму (її пов'язують з російським вченим, літературознавцем і мовознавцем Михайлом Бахтіним), які поширилися у мовознавстві, літературознавстві, теорії комунікації, філософії в останні двадцять років, і були розвинені Роланом Бартом, Густавом Шпетом, зумовили появу інтерактивних моделей комунікації. Узагальнена схема інтерактивної моделі комунікації включає такі елементи:

<i>Відправник</i>	<i>Повідомлення</i>	<i>Відправник</i>
<i>Інтерпретатор</i>		<i>Інтерпретатор</i>
<i>Отримувач</i>	<i>Повідомлення</i>	<i>Отримувач</i> ²⁰

5. Закони спілкування описав російський вчений Й. Стернін.

«Закон дзеркального розвитку спілкування: один співрозмовник в процесі комунікації імітує стиль спілкування іншого. Це робиться людиною автоматичною, практично без втручання свідомості.

Закон залежності результату спілкування від обсягу комунікативних зусиль: чим більше комунікативних зусиль затрачено, тим вища ефективність спілкування.

Закон прогресуючого нетерпіння слухачів: чим довше говорить промовець, тим більшу неуважність і нетерпіння виявляють слухачі.

Закон падіння інтелекту аудиторії із збільшенням її розміру: чим більше людей вас слухають, тим нижче середній інтелект аудиторії. Іноді це явище називають ефектом натовпу: коли слухачів багато, вони починають гірше «міркувати», хоча особистий інтелект кожної окремої людини при цьому, звичайно, зберігається.

Закон первинного відторгнення нової ідеї: нова, незвична ідея, повідомлена співрозмовнику, в перший момент їм відкидається»²¹.

20

Моделі

спілкування.

URL:

https://pidruchniki.com/84444/dokumentoznavstvo/modeli_spilkuvannya

21

Дегтярьова К.В. Основи теорії мовної комунікації: Навчально-методичний посібник для студентів факультету філології та журналістики напряму підготовки 6.020303 «Філологія. Українська мова і література». – Полтава, 2012. – 70 с

«Закон ритму спілкування: співвідношення говоріння й мовчання в мовленні кожної людини - величина постійна. Це значить, що кожній людині необхідно протягом дня певний час говорити й певний час мовчати.

Закон мовного самонавіювання: словесне вираження ідеї або емоції формує цю ідею або емоцію у мовця. Якщо людина своїми словами пояснює що-небудь співрозмовнику, вона сама для себе краще з'ясовує суть повідомлюваного.

Закон відторгнення публічної критики: людина відкидає публічну критику на свою адресу.

Закон довіри до простих слів: чим простішими є думки і слова мовця, тим краще його розуміють і більше довіряють. Простота змісту і форми в спілкуванні – запорука комунікативного успіху.

Закон притягування критики: чим більше людина виділяється з оточення (натовпу), тим більше про неї лихословлять і критикують її дії. Людина, яка виділяється, завжди стає об'єктом підвищеної уваги і «притягує» до себе критику.

Закон комунікативних зауважень: якщо співрозмовник у спілкуванні порушує деякі комунікативні норми, інший співрозмовник відчуває бажання зробити йому зауваження, поправити його, змусити змінити комунікативну поведінку.

Закон прискореного розповсюдження негативної інформації: негативна, здатна спричинити зміни в статусі людей інформація поширюється швидше в групах спілкування, ніж інформація позитивного характеру. Це пов'язано з підвищеною увагою людей до негативних фактів внаслідок того, що позитивне швидко сприймається людьми як норма і перестає обговорюватися.

Закон спотворення інформації при її передачі («закон зіпсованого телефону»): будь-яка інформація, що передається, спотворюється прямо пропорційно до кількості осіб, які її передають. Це означає: чим більша кількість людей передає ту чи іншу інформацію, тим більша ймовірність спотворення інформації.

Закон відхилення публічної критики: коли публічно критикують кого-небудь з того чи іншого приводу у присутності іншої людини, яка має аналогічні недоліки, ця людина критику від себе практично завжди відсторонює, вважаючи, що «у неї – зовсім інше».

Закон детального обговорення дрібниць: люди схильні зосереджувати на обговоренні незначних питань і готові приділяти цьому більше часу, ніж обговоренню важливих проблем.

Закон мовного посилення емоцій: емоційні вигуки людини підсилюють емоцію, що переживається нею»²².

²² Дегтярьова К.В. Основи теорії мовної комунікації: Навчально-методичний посібник для студентів факультету філології та журналістики напряму підготовки 6.020303 «Філологія. Українська мова і література». – Полтава, 2012. – 70 с

«Закон мовного поглинання емоції: вербальний опис емоції, що переживається, поглинається мовою і зникає. Ось чому радять розповідати про неприємні переживання, емоції – таким чином людина швидше їх позбувається.

Закон емоційного нівелювання логіки: в умовах емоційного збудження людина погано говорить і погано розуміє, що їй говорять»²³.

Знання законів спілкування та вміння використовувати їх, а якщо необхідно – протистояти їм – важлива складова комунікативних вмінь кожної людини, а особливо вчителя-мовника.

Питання для самоконтролю:

1. В чому полягають особливості теорії мовної комунікації? Які базові поняття ТМК?
2. Яке прикладне значення цієї науки? Охарактеризуйте зв'язки ТМК з іншими науками.
3. Якою є роль курсу ОТМК в підготовці вчителів-словесників?
4. Які співвідношення існують між поняттями «спілкування» і «комунікація»? Яке з них є більш загальним?
5. Які ще теорії і моделі комунікації вам відомі (з літератури, із Інтернету, з інших джерел)?
6. Якою є роль комунікації в суспільстві? Сформулюйте найважливіші особливості сучасного спілкування.
7. Чому спілкування вважають різновидом діяльності?

²³ Дегтярєва К.В. Основи теорії мовної комунікації: Навчально-методичний посібник для студентів факультету філології та журналістики напряму підготовки 6.020303 «Філологія. Українська мова і література». – Полтава, 2012. – 70 с

Лекція 10: Основні поняття теорії мовної комунікації

ПЛАН

1. Основні поняття теорії мовної комунікації: мовленнєвий акт, комунікативний акт, мовленнєвий жанр; комунікативна мета, комунікативна інтенція (намір); комунікативна стратегія і тактика.
2. Поняття про перформативні й неперформативні висловлювання. Суть перформативу у вченні Дж. Остіна.
3. Мовленнєві акти й комунікативні акти як одиниці мовної комунікації. Компоненти й структура комунікативних актів.
4. Класифікація мовленнєвих актів.
5. Комунікативні канали, їх різновиди. Комунікативний шум.

Література: 5-7, 8, 9; доп.: 3, 4, 7

Поняття і терміни: мовленнєвий акт, комунікативний акт, мовленнєвий жанр; комунікативна мета, комунікативна інтенція (намір); комунікативна стратегія і тактика, перформативні й неперформативні висловлювання, компоненти й структура комунікативних актів, класифікація мовленнєвих актів, репрезентативи, директиви, комісиви, експресиви, декларативи, комунікативні канали, їх різновиди, комунікативний шум.

1. «У ТМК вживається терміни «комунікативний акт» (КА) і «мовленнєвий акт» (МА), причому їх значення майже збігається.

Мовленнєвий акт – це висловлювання (мовленнєва дія) чи сукупність висловлювань (мовленнєвих дій), здійснюваних одним мовцем із врахуванням іншого.

Комунікативний акт – це сукупність мовленнєвих актів, здійснюваних комунікантами назустріч один одному. Схематично це можна зобразити так:

Мовленнєвий акт	АДРЕСАНТ → АДРЕСАТ
Комунікативний акт	АДРЕСАНТ ↔ АДРЕСАТ

Мовленнєвий жанр – тематично, композиційно і стилістично усталений тип повідомлення – носій мовленнєвих актів, об'єднаних метою спілкування, задумом мовця з врахуванням особистості адресата, контексту і ситуації спілкування. Відповідно до теорії мовленнєвих жанрів, у витоках якої був відомий російський вчений Михайло Михайлович Бахтін (1895 – 1973), людське мовлення в типових ситуаціях втілюється в певні готові форми мовленнєвих жанрів. МЖ характеризуються триєдністю: 1) тематичним змістом, 2) стилем, 3) композицією висловлювання.

Комунікативний намір (інтенція) — це бажання вступити в спілкування з іншою людиною. *Задум повідомлення* — це інформація в початковому вигляді, яку автор хоче передати адресату, проект, ідея майбутнього повідомлення.

Комунікативна мета – це стратегічний результат, на досягнення якого спрямовано комунікативний акт. Цілі у комунікації бувають різними: а) інформаційна – донести до співрозмовника свою інформацію і отримати підтвердження, що її одержали; б) предметна – що-небудь одержати, дізнатися, змінити в поведінці співрозмовника; в) комунікативна – сформулювати відповідні стосунки зі співрозмовником. Про різні комунікативні цілі у КА, як правило, сигналізують мовленнєві формули (ПК)²⁴.

Цілі повідомлення щодо перспективи досягнення бувають двох видів: а) найближчі, безпосередньо висловлювані автором, і б) віддаленіші, довготривалі. Серед найближчих цілей звичайно виділяють інтелектуальні, пов'язані з отриманням інформації, з'ясуванням позицій і думок, роз'ясненням і критикою. Також є цілі, пов'язані зі встановленням характеру стосунків: розвитком або припиненням комунікації, підтримкою або запереченням поглядів партнера, спонукання до дії.

2. На думку Джона Остіна, існує два типи висловлювань: перформативи й констативи.

«*Перформативи* (від англ. *performance* – дія, вчинок, виконання) – це мовні складники реальних ситуацій, дієслова, вживання яких у відповідній формі (найчастіше у формі 1-ої особи однини, рідше множини теперішнього часу) і є одночасним виконанням дії. За підрахунками Дж. Остіна, в англійській мові налічується більше 200 перформативів. Приблизно така ж їх кількість і в інших мовах.

Констативи описують реальність («Ось йде тролейбус № 4», «Учень іде в школу» тощо), «не втручаючись» в неї»²⁵.

3. МА як складна дія має свою структуру. За Дж. Остіном, МА являє собою єдність трьох актів: 1) побудувати граматично правильне висловлювання із слів певної мови, вкласти в нього певний смисл, референцію, тобто посилення на реальність, про яку йтиметься (що одержало назву *локуції* і *локутивного акту*); 2) надати висловлюванню бажаної комунікативної спрямованості на певну реакцію та наслідки (*ілокуцію* та *ілокутивного акту*) та 3) забезпечити засобами мовленнєвого акту створення нової ситуації через вплив на свідомість або поведінку адресата (*перлокуцію* і *перлокутивного акту*). *Перлокутивний ефект* – це той вплив, який висловлювання здійснює на адресата, при цьому мають на увазі не сам факт розуміння адресатом смислу висловлювання, а ті зміни, які є результатом цього.

²⁴ Дегтярьова К.В. Основи теорії мовної комунікації: Навчально-методичний посібник для студентів факультету філології та журналістики напряму підготовки 6.020303 «Філологія. Українська мова і література». – Полтава, 2012. – 70 с

²⁵ Там само

4. «На разі існує близько 200 класифікацій МА і КА. Найбільш універсальною вважається класифікація МА Джона Сьорля, який класифікує МА на основі таких критеріїв:

- 1) мета (призначення) мовленнєвого акту;
- 2) спрямованість акту (твердження спрямовані від реальності до слів, а обіцянки та вимоги – від слів до реальності).
- 3) вираження психологічного ставлення мовця;
- 4) сила прагнення до досягнення мети;
- 5) різниця у статусах мовця та адресата та ін.»²⁶

На основі цих критеріїв учений виділяє 5 основних груп.

1. *«Репрезентативи»*. Це інформаційні мовленнєві акти, у ході яких співрозмовнику надається інформація про ті чи інші події, предмети чи явища. Вони свідчать про наміри мовця передати слухачеві певну сукупність відомостей чи взяти на себе відповідальність за їх істинність.

2. *Директиви* – це «імперативні» мовленнєві акти, вони мають імперативну ілокутивну спрямованість, тобто намагаються змусити слухача зробити дещо. Здійснюючи їх, мовець фактично примушує (наказує, змушує) адресата до здійснення (чи не здійснення чого-небудь). Специфіка директивів полягає в тому, що вони зобов'язують співрозмовника взяти до уваги бажання чи потреби мовця.

3. *Комісиви* – мовленнєві акти взяття зобов'язань. Вони накладають на адресанта (мовця) зобов'язання виконати певні дії у майбутньому або дотримуватися певної лінії поведінки. Дж. Сьорль до комісивів відносить погрози, а Г. Почепцов виокремлює погрози у групу менасивів.

4. *Експресиви* – мовленнєві акти, які виражають ставлення мовця до реальних справ, характеризують ступінь його відвертості. Це акти поздоровлення, вибачення, привітання, співчуття тощо.

5. *Декларативи* – мовленнєві акти, функція яких полягає у словесному оформленні різних типів соціальних дій: вінчання, доручення, називання тощо. Особливість декларативів полягає в тому, що їх може здійснити людина, наділена певними обов'язками.

Український вчений професор Георгій Георгійович Почепцов на основі ілокутивної сили виділяє такі типи МА:

1. Констатив – ствердження.
2. Промісив – обіцянка.
3. Менасив – погроза.
4. Перформатив – констатація і здійснення дії одночасно.
5. Директив – пряме спонукання адресата до дії.
6. Квеситив – запитання»²⁷.

²⁶ Дегтярьова К.В. Основи теорії мовної комунікації: Навчально-методичний посібник для студентів факультету філології та журналістики напряму підготовки 6.020303 «Філологія. Українська мова і література». – Полтава, 2012. – 70 с.

5. Комунікативний канал – це реальна або уявна лінія зв'язку (контакту), по якій повідомлення рухаються від адресанта до адресата.

«Комунікативний шум – деформація повідомлення (вибіркове сприйняття, семантичні перешкоди, надмірна кількість інформації, слабкий зворотний зв'язок), яка ускладнює процес його передавання чи сприйняття.

Фільтри – обмеження, які застосовуються щодо Інформації у процесі спілкування. Фільтри можуть бути *внутрішніми* (психологічного характеру) й *зовнішніми* (соціального й культурного характеру).

Зворотний зв'язок (зворотне повідомлення) – реакція адресата на отримане повідомлення, яка допомагає адресантові зорієнтуватися щодо досягнення чи недосягнення комунікативної мети.

Контекст спілкування – час, місце й умови здійснення спілкування»²⁸.

Продукт спілкування – утворення матеріального й духовного характеру як підсумок спілкування.

Усі структурні складники спілкування як комунікативної діяльності функціонують не ізольовано, а взаємодіють під час створення, передачі, сприйняття й інтерпретації інформаційного повідомлення.

Комунікативні канали забезпечують рух тільки **матеріального втілення** повідомлень, яке виражає смисловий зміст, причому рух відбувається у фізичному (геометричному) просторі і в астрономічному часі. Розвиток людства супроводжувався постійним збільшенням кількості комунікативних каналів, завдяки доповненню природних каналів, що утворилися в ході антропогенезу, каналами штучними, свідомо створеними людьми.

«Природні комунікативні канали – це канали, що використовують вроджені, природно властиві homo sapiens засоби для передачі смислових повідомлень у фізичному просторі. Таких каналів два: невербальний (несловесний) і вербальний (словесний).

Невербальний канал – це спадщина зоокомунікації, властивої вищим тваринам.

Вербальний канал доступний тільки роду людському, що володіє здатністю користуватися природною мовою. Формування мовної здатності (і відповідно – вербального комунікативного каналу) відбувалося у процесі антропогенезу.

Потреба в *штучних комунікативних каналах* виникає тоді, коли адресант і адресат позбавлені безпосереднього контакту, не можуть ані бачити, ані чути один одного, і в той же час існують соціально-культурні значення, які потребують передачі в часі й просторі»²⁹.

До штучних каналів відносять: документний канал (писемність), телеграф, телефон, радіо, телебачення, електронні засоби (Інтернет) тощо.

²⁷ Дегтярьова К.В. Основи теорії мовної комунікації: Навчально-методичний посібник для студентів факультету філології та журналістики напряму підготовки 6.020303 «Філологія. Українська мова і література». – Полтава, 2012. – 70 с

²⁸ Там само

²⁹ Там само

Питання для самоконтролю:

1. Дайте визначення мовленнєвого акту (далі – МА). Хто запропонував цей термін і типологію МА?
2. Чи збігаються поняття «речення» (як одиниця синтаксису) і МА (як мінімальна одиниця комунікації)? Свою думку обґрунтуйте.
3. Чому МА називають тривірневим утворенням?
4. Прокоментуйте висловлювання: «Розуміння МА передбачає правильну інтерпретацію його ілокутивної сили».
5. Які переваги і недоліки теорії МА? Назвіть інші одиниці комунікації.
6. Які висловлювання називаються перформативними? Якого граматичного значення повинні набути дієслова, щоб стати перформативними?
7. В чому відмінність перформативних висловлювань від неперформативних?
8. Дайте визначення мовленнєвого акту і мовленнєвого жанру. В чому відмінність між мовленнєвими актами й мовленнєвими жанрами?
9. На основі яких критеріїв Дж. Сьорль класифікує мовленнєві акти? Назвіть види МА.

Лекція 11: Висловлювання у структурі комунікативного акту

ПЛАН

1. Поняття про інформаційні та фатичні акти.
2. Значення і смисл. Складники смислу висловлювання:
 - а) референт і референція;
 - б) пресупозиція;
 - в) імплікатура.
3. Іntenція та референція. Вибір і презентація референта в комунікативному акті.

Література: 5-7, 8, 9; доп.: 2, 4, 7

Поняття та терміни: *негативна інтенція, нейтральна (або конструктивна) інтенція, інтенція позитивна, мовленнєва інтенція, імплікатура, пресупозиція, референція невизначеності, ідентифікативна референція, інтродуктивна референція, імпліцитний смисл, експліцитний смисл, інформаційний акт, фатичний акт.*

1. У процесі комунікації можуть використовуватися інформаційні й фатичні акти.

«*Фатичний акт* (ФА) (від англ. phatic communion – несуттєві в інформаційному плані розмови) – це акт, призначення якого полягає у встановленні чи підтримці комунікативного контакту. Формально ФА сприймаються як інформаційні, ґрунтуються на взаємно прийнятій чи нейтральній тематиці, ні до чого не зобов'язують співрозмовників, основною їх метою є «соціальне схвалення» (Є.В. Ключев). ФА характерні для ритуального спілкування.

Інформаційний акт – це КА, призначення якого полягає в суттєвому інформаційному обміні»³⁰.

2. У процесі комунікації від адресанта до адресата передається повідомлення. Повідомлення має значення і смисл. Значення – це пов'язаний з конкретною мовною одиницею у свідомості носіїв мови узагальнений образ певного предмета або ситуації, факту, події. Значення пов'язане з мовою, а смисл – з мовленням.

Смисл – «спосіб представлення денотата в знаку» (визначення Готтліба Фреге). Це означає, зокрема, що знак може мати декілька смислів при одному денотаті (предметі, який цим знаком позначається). Смисл має не тільки слово, але й речення (повідомлення), його називають пропозиційним значенням. Ним є зміст речення, висловлена в ньому думка. Смисл повідомлення може передаватися експліцитно й імпліцитно.

³⁰ Дегтярьова К.В. Основи теорії мовної комунікації: Навчально-методичний посібник для студентів факультету філології та журналістики напряму підготовки 6.020303 «Філологія. Українська мова і література». – Полтава, 2012. – 70 с

«*Експліцитний* (лат. *explicito* – явний, виражений) *смысл* (інформація) – явний, виражений *смысл*, який сприймається комунікантами виходячи із значення мовних одиниць. Експліцитна інформація усвідомлюється адресатом як думка, заради вираження якої і було вжито це висловлювання.

Імпліцитний (лат. *implicito* – неявний) *смысл* (інформація) – неявний, прихований *смысл*, який виводиться адресатом із значень мовних одиниць під впливом конкретної ситуації чи контексту спілкування.

Смысл повідомлення конституюють референт, пресупозиції та імплікатури.

А) Референт – це об'єкт (чи об'єкти) позамовної дійсності, з яким у повідомленні співвідноситься конкретний мовний вираз, речення. Відповідно *референція* – це процес чи результат співвіднесеності слова (мови) і предмета (предметного світу), це «система зв'язків між актуалізованими у мовленні іменами або іменними групами (або еквівалентними структурами) та світом, тобто об'єктами реальності» (І. Штерн). З прагматичного погляду розрізняють, принаймні, три види референції:

1) інтродуктивна, коли йдеться про предмет відомий лише адресанту (*є в мене одна ідея*);

2) ідентифікативна, коли йдеться про предмет, відомий усім учасникам комунікації (*але ж ця ідея нікого не зацікавить*). Ідентифікативна референція, якій у найрізноманітніших концепціях приділено значну увагу, охоплює три види відношень: вказівне, іменування, позначення;

3) невизначена (референція невизначеності), коли йдеться про невідомий предмет (*кажуть, він має якусь ідею*)³¹.

«Один і той же тип прагматичної референції може бути виражений різними засобами: 1) вказівними (дейктичними) чи особовими займенниками; 2) власними назвами, які виконують номінативну функцію; 3) іменними (субстантивними) конструкціями, які виконують денотативну функцію; 4) актуалізаторами, що звужують сферу дії референції з цілого класу до конкретного предмета.

Б) Пресупозиція (лат. *prae* – попереду, перед і *suppositio* – припущення) – це припущення чи розрахунок на те, що частина пропонованої інформації очевидна і/чи добре відома адресатові. Пресупозиція протистоїть комунікативно релевантному змісту висловлювання і входить у семантику речення як «фонд спільних знань» співрозмовників, як попередня умова. Інколи пресупозицію визначають як наявність у комунікантів попередніх знань. З пресупозицією пов'язане споріднене явище – імплікатура.

В) Імплікатура (лат. *implicatio* – сплетення, переплетення) – це прагматичний компонент змісту висловлювання, який виводиться адресатом з

³¹ Дегтярьова К.В. Основи теорії мовної комунікації: Навчально-методичний посібник для студентів факультету філології та журналістики напряму підготовки 6.020303 «Філологія. Українська мова і література». – Полтава, 2012. – 70 с

контексту МА. Імплікатури, по суті, – це те, що «читається між рядками». Відмінність імплікатури від пресупозиції полягає в тому, що імплікатура є менш стабільним семантичним компонентом висловлювання, ніж пресупозиція, скільки більше залежить від контексту; по-друге, імплікатура, на відміну від пресупозиції, необов'язкова»³².

3. Будь-який КА розпочинається з певною метою, а кожен із співрозмовників, вступаючи в КА, має певні наміри, чи інтенції. Тому у процесі комунікації референт не виступає, скажімо так, у чистому вигляді, бо його «супроводжують» інтенції комунікантів – уявлення, думки, надії, бажання співрозмовників, пов'язані з цим референтом. Успішність спілкування буде залежати від того, наскільки учасники комунікації зможуть зрозуміти чи хоча б усвідомили, скільки «доважку» з'єдналося із референтом і як це вплинуло на референта.

«Інтенція – це комунікативний намір мовця. Під вибором і презентацією референта в прагматиці розуміють зацікавленість обох комунікантів у спілкуванні у зв'язку саме з даним референтом.

Інтенційний аспект аналізу КА – це вивчення його з погляду того, яким чином і в якому напрямі подано референт у ситуації мовленнєвої взаємодії.

Виділяється 3 таких напрями:

Позитивна мовленнєва інтенція полягає у представленні референта з позитивного боку і реалізується у створенні: актів пропаганди, агітації, реклами; процедурах вербування, заохочення тощо. Фахівці з «паблік рілейшенз» називають це «білим PR-ом».

Негативна інтенція подає референта з негативного боку (на практиці це називається «чорним PR-ом») і реалізується у створенні актів осуду, критики, в процедурах відмови, догани тощо.

Нейтральна (або конструктивна) інтенція подає референт об'єктивно. Конструктивна інтенція втілюється у актах констатації, демонстрації ознак, у процедурах обговорення, аналізу тощо»³³.

Будь-яка мова має чимало засобів, які забезпечують подачу референта з відповідною інтенцією. До таких мовних засобів можна віднести стилістично марковану лексику, дейктичні (наприклад, опозиція *наш – ваш*), модальні (*начебто – напевне*) засоби, евфемізми, різні синтаксичні конструкції тощо.

Таким чином, референт у комунікативному акті не виступає, скажімо так, «у чистому вигляді», на нього накладають певні «доважки» – уявлення, думки, надії, бажання комунікантів, пов'язані з цим референтом.

Питання для самоконтролю:

³² Дегтярьова К.В. Основи теорії мовної комунікації: Навчально-методичний посібник для студентів факультету філології та журналістики напряму підготовки 6.020303 «Філологія. Українська мова і література». – Полтава, 2012. – 70 с

³³ Там само

1. Розкрийте суть понять «значення» і «смысл». Прокоментуйте висловлювання Л. Вітгенштейна «Значення слова – це його уживання».
2. У чому полягає призначення фатичних актів?
3. Які складники смислу висловлювання? Охарактеризуйте їх.
4. Чим відрізняються пресупозиція та імплікатура? Свою думку обґрунтуйте.
5. Чому у повідомленні референт, як правило, не постає у «чистому вигляді»?
6. Які ви знаєте мовні засоби позитивної, негативної та нейтральної презентації референта?
7. Охарактеризуйте крос-референцію та її мовні засоби.

Змістовий модуль: Етико-психологічні передумови процесу комунікації
Лекція 12: Код у структурі комунікативного акту

ПЛАН

1. Мова і код. Вербальні й невербальні засоби передачі інформації.
2. Засоби стереотипізації мовленнєвого досвіду. Стереотипи і прагматичні кліше.
3. Прямі й непрямі мовленнєві акти.

Література: 5-7, 8, 9; доп.: 3, 4, 7

Поняття та терміни: *комунікативний код, вербальні й невербальні засоби передачі інформації, проксеміка, окулістика, паралінгвальні елементи, мовні стереотипи прямих і непрямих мовленнєвих актів*

1. Оскільки комунікація людей (вербальна й невербальна) носить знаковий характер, то в процесі спілкування люди користуються різними знаковими системами (кодами).

«Комунікативний код (франц. *cod* – умовні позначення) – це знакова система (чи системи), що використовуються у процесі передачі або одержання інформації.

В умовах реальної комунікації розуміння мови зовсім не забезпечується знанням і володінням мовою, а вимагає знань про те, в яких випадках те чи інше висловлювання буде означати різні комунікативні дії. Код і мова співвідносяться як родове й видове поняття, де код – родове, а мова – видове.

У мовній комунікації використовуються вербальні (власне мовні) і невербальні засоби.

Мова (як засіб кодування) – це система законів і правил, за допомогою яких відбувається кодування і декодування інформації; це упорядкована система знаків і правил користування ними. Мова (чи будь-яка інша знакова система) – це сукупність мовленнєвих актів, дій розглядається в якості засобу донесення референта від мовця до адресата.

До невербальних засобів передачі інформації належать:

- 1) мова тіла,
- 2) паралінгвальні засоби,
- 3) одяг і прикраси.

Мова тіла включає 5 складників:

а) жести — це різного роду рухи тіла, рук або кистей рук, що супроводжують у процесі комунікації мовлення людини і виражають ставлення людини безпосередньо до співрозмовника. Жести можуть бути довільними і мимовільними, культурно зумовленими й фізіологічними. Серед них виділяють:

- 1) ілюстратори;

2) конвенціональні жести, які можуть бути прямо перекладені в слова, вони уживаються свідомо і є умовними рухами. Часто їх використовують замість слів, які ніяково висловити вголос;

3) модальні жести, які виражають емоційний стан людини, її оцінку навколишнього світу, ставлення до предметів і людей, сигналізують про зміну активності суб'єкта в ході комунікації;

4) жести, які використовуються в різних ритуалах.

б) міміка являє собою всі зміни виразу обличчя людини, які можна спостерігати в процесі спілкування. Вона є найважливішим елементом невербальної комунікації. Окулістика – використання руху очей або контакт очей у процесі комунікації. За допомогою очей також можна виразити багату гамму людських почуттів і емоцій. Наприклад, візуальний контакт може означати початок розмови, у процесі бесіди він є знаком уваги, підтримки тощо.

в) положення тіла – спосіб тримати себе (наше тіло);

г) проксемика – спосіб використання простору;

д) тактильна комунікація: дотик, поплескування тощо»³⁴.

Використання тактильних елементів комунікації говорить про взаємні стосунки, статус, ступінь дружби між комунікантами.

Парамова подає додаткову інформацію до інтерпретації, іноді перевертаючи знаки на прямо протилежні.

Паралінгвальні елементи – на відміну від власне жестів – супроводжують мову, доповнюють емоційну сторону комунікації. Як вважає російський вчений В'ячеслав Кашкін, до паралінгвальних моментів можна віднести і мовні суперсегментні засоби: інтонацію, тональний рівень голосу, навіть гучність – що виражає, наприклад, гнів. Паралінгвальні засоби свідчать про емоційний стан співрозмовника на момент КА.

Одяг і зовнішній вигляд (зачіска, прикраси, косметика тощо) свідчить про соціальний статус, роль, роботу. Вони виконують спочатку знакову функцію, а в же потім – естетичну.

2. У ході мовної комунікації відбувається кодування і декодування інформації. Для полегшення цих процесів у будь-якій мові існують мовні стереотипи, призначення яких полягає не в розрізненні інформації, а в її впізнаванні.

«Мовні стереотипи – це відтворювані, а значить такі, що впізнаються, мовні формули, що сигналізують про ту чи іншу інформацію чи ситуацію спілкування. Вони полегшують вираження й одержання інформації, тому що на їх основі здійснюється наступність у визначеній сфері мовної культури. До мовних стереотипів, за Є. Клюєвим, відносять:

³⁴ Дегтярьова К.В. Основи теорії мовної комунікації: Навчально-методичний посібник для студентів факультету філології та журналістики напряму підготовки 6.020303 «Філологія. Українська мова і література». – Полтава, 2012. – 70 с

- штампи (мовні образи, які втратили свою образність: *дати зелену вулицю, проходити червоною ниткою тощо*);
- кліше (канцеляризми – *з метою подальшого удосконалення, розглянути питання*);
- загальні місця (регулярно відтворювані «філософські» банальності типу *в житті треба добре влаштуватись*);
- тавтологічні дефініції (визначення через повторення – *життя є життя*);
- формули ввічливості (*Дозвольте мені від щирого серця привітати Вас..., цілую ручки*) та прагматичні кліше (ПК) – мовні формули, уживання яких можливе лише в певному КА;
- банальна цитація (звернення до загальновідомих класичних і сучасних текстів – *мова солов'їна і калинова; Еней був парубок моторний; to be or not to be; маємо те що маємо тощо*);
- некритично використовувані модні слова, зокрема із мовлення «кумирів» – *доленосний тощо*;
- стереотипні запозичення (*парадигма, менталітет, толерантний тощо*)³⁵.

3. З мовним кодом пов'язана проблема прямих і непрямих мовленнєвих актів, вперше проблеми яких вперше почав досліджувати американський вчений Дж. Сьорль.

«Прямий МА – це акт, в якому ілокутивна мета адресанта безпосередньо виражається за допомогою спеціально призначених для цього мовних маркерів – ілокутивних показників.

Непрямий мовленнєвий акт (НМА) – це акт, в якому ілокуція адресанта виражена не буквальними засобами повідомлення, а повинна «вчитуватись» адресатом з оперттям на імлікатури. В НМА відбувається «підміна» одного акту іншим. Проблема НМА, як неї сформулював Дж. Серль, «полягає в з'ясуванні того, яким чином мовець може за допомогою якогось висловлювання виразити не тільки те, що воно безпосередньо означає, але і щось «інше». НМА має місце в тому випадку, «коли один ілокутивний акт здійснюється шляхом здійснення іншого».

Непрямі акти досліджуються не лише ТМК, але й, зокрема, в стилістикою, вона вивчає такі явища, як алюзія і натяк, іносказання, гра слів тощо. Ці мовні засоби розглядалися лише як стилістичні прийоми і тільки після розвитку теорії мовленнєвих актів одержали нове висвітлення»³⁶.

Питання для самоконтролю:

1. Які види невербальних засобів передачі інформації ви знаєте?

³⁵ Дегтярьова К.В. Основи теорії мовної комунікації: Навчально-методичний посібник для студентів факультету філології та журналістики напряму підготовки 6.020303 «Філологія. Українська мова і література». – Полтава, 2012. – 70 с

³⁶ Дегтярьова К.В. Основи теорії мовної комунікації: Навчально-методичний посібник для студентів факультету філології та журналістики напряму підготовки 6.020303 «Філологія. Українська мова і література». – Полтава, 2012. – 70 с

2. Поясніть смисл висловлювання «Багато з непрямих актів знаходяться на шляху до конвенціоналізації».
3. Як відбувається декодування інформації в непрямих МА?
4. Назвіть показники ілокутивної сили у непрямих МА. Доведіть, що тут ілокутивна сила виражена імпліцитно.

Лекція 13: Комунікативна особистість

ПЛАН

1. Поняття про мовну й комунікативну особистість, їх характеристики й параметри. Комунікативна компетенція як вміння мовця будувати ефективну мовленнєву поведінку.
2. Соціальні й комунікативні ролі комунікантів, їх комунікативні позиції.
3. Адресант і адресат у структурі КА, їхні ролі.
4. Комунікативні стратегії й тактики. Типологія комунікативних стратегій.
5. Поняття про комунікативні невдачі, шляхи їх усунення.

Література: 5-7, 8, 9; доп.: 4, 6, 7

Поняття та терміни: *вербально-семантичний, лінгвокогнітивний, мотиваційний рівні; когнітивна характеристика, прагматична характеристика, комунікативна особистість, параметри – мотиваційний, когнітивний і функціональний; соціальна роль, позиційні ролі, статусні ролі, ситуативні ролі, комунікативні ролі, стандартна комунікативна роль, ініціативна комунікативна роль, комунікативна позиція, комунікативні стратегії й комунікативні тактики, маніпулювання, комунікативна невдача.*

1. Найбільш повне і систематичне обґрунтування поняття «мовна особистість» викладено в роботах Ю. Караулова і його послідовників. Мовна особистість розуміється як «сукупність здібностей і характеристик людини, що зумовлюють створення і сприйняття нею мовних творів (текстів), які розрізняються: а) ступенем структурно-мовної складності, б) глибиною і точністю відображення дійсності, в) певною цільовою спрямованістю».

У теоретико-гносеологічній моделі мовної особистості Ю. Караулова виділяються три рівні:

- 1) вербально-семантичний;
- 2) лінгвокогнітивний;
- 3) мотиваційний.

Ця трирівнева модель дозволяє розглядати різноманітні якісні ознаки мовної особистості в межах трьох істотних характеристик – власне мовної, когнітивної (пізнавальної) і прагматичної. Власне мовна характеристика складається з лексикону індивідуума – всього запасу слів і словосполучень, якими він користується в природній вербальній комунікації.

Когнітивна характеристика пов'язана з інтелектуальною сферою особистості, пізнавальною діяльністю людини, яка передбачає розумові процеси. Це відображається у використанні улюблених мовних формул й індивідуальних мовних зворотів, за якими ми часто «впізнаємо» людей.

Прагматична характеристика визначається цілями й завданнями комунікації – наміром адресанта, його інтересами, мотивами й конкретними комунікативними установками.

З трьох рівнів мовної особистості лише останній характеризує індивіда саме в плані його комунікативних здібностей.

Ще важливішим для дослідження комунікації є дослідження комунікативної функції мовної особистості, що актуалізується в різносторонній комунікативній діяльності людини, яка, за даними учених, складає близько 80% всього її існування, а саме: аудіювання – 45%, говоріння – 30%, читання – 16%, письмо 9%.³⁷

Як видове поняття *комунікативна особистість* значно ширше за поняття «мовна особистість», оскільки припускає характеристики, пов'язані з вибором не лише вербального, але й невербального коду комунікації з використанням штучних і змішаних комунікативних кодів. Комунікативна особистість розуміється як один з виявів особистості, зумовлений сукупністю її індивідуальних властивостей і характеристик, які визначаються ступенем її комунікативних потреб, когнітивним діапазоном, що сформувався в процесі пізнавального досвіду, і власне комунікативною компетенцією – умінням вибору комунікативного коду, що забезпечує адекватне сприйняття і цілеспрямовану передачу інформації в конкретній ситуації.

«Параметри комунікативної особистості. Визначальними для комунікативної особистості є характеристики, які складають три основні параметри – *мотиваційний, когнітивний і функціональний.*

Мотиваційний параметр, який визначається комунікативними потребами, посідає центральне місце в структурі комунікативної особистості. Саме потреба повідомити щось або одержати необхідну інформацію служить могутнім стимулом для комунікативної діяльності і є обов'язковою характеристикою індивіда як комунікативної особистості. Якщо такої потреби немає, то комунікація не відбудеться.

Ступінь мотивованості визначається силою потреби: чим настійніша потреба, тим стійкіша комунікативна установка і тим послідовніше її вираження у висловлюваннях і дискурсах. В актуалізації комунікативної установки спостерігається використання або одних і тих самих комунікативних засобів (ефект посилення при повторюваності), або різних засобів (ефект посилення при прихованій повторюваності за рахунок варіювання комунікативних засобів).

Когнітивний параметр включає характеристики, що формують в процесі пізнавального досвіду індивіда його внутрішній світ в інтелектуальному й емоційному планах. Найістотнішими для когнітивного параметра

³⁷ Дегтярьова К.В. Основи теорії мовної комунікації: Навчально-методичний посібник для студентів факультету філології та журналістики напряму підготовки 6.020303 «Філологія. Українська мова і література». – Полтава, 2012. – 70 с

омунікативної особистості є наступні характеристики: здатність адекватного сприйняття інформації, здатність до впливу на партнера, оцінка і самооцінка когнітивного діапазону і знання соціально зумовлених норм вербальної і невербальної комунікації.

Когнітивний параметр є перехідною ланкою між мотиваційним і функціональним параметрами.

Функціональний параметр включає три характеристики, які, по суті, і визначають таку властивість особистості як комунікативна компетенція: а) практичне володіння індивідуальним запасом вербальних і невербальних засобів для актуалізації інформаційної, експресивної і прагматичної функцій комунікації; б) уміння варіювати комунікативні засоби процесі комунікації у зв'язку із зміною ситуативних умов спілкування; в) побудова висловлювань і дискурсів відповідно до норм обраного комунікативного коду і правил мовленнєвого етикету»³⁸.

2. Учасниками комунікації завжди є люди з притаманними їм соціальними, психологічними, когнітивними, світоглядними особливостями, які упродовж спілкування посідають різні комунікативні ролі й позиції.

«Соціальна роль – це спосіб поведінки людини, зумовлений її соціальним статусом, правилами (нормами), прийнятими в суспільстві. Соціальна роль вказує на поведінку, визначену людині її соціальним (віковим, гендерним, посадовим тощо) положенням, або статусом. Соціальні ролі бувають статусні, позиційні й ситуативні.

Статусні ролі – це ролі, які людина одержує з народженням, вони найбільш постійні (константні); це статеві ролі, расові, етнічні, національні, роль громадянина певної держави чи такі, через які людина неминуче проходить упродовж життя; статусні ролі зазвичай рідко змінюються.

Позиційні ролі – це ролі в комунікації, які визначаються безпосередньо місцем людини у суспільстві. Одночасно людина, як правило, виконує декілька позиційних ролей.

Ситуативні ролі – більш-менш фіксовані стандарти поведінки, не прив'язані безпосередньо до інших ролей. Ситуативними ролями індивід оволодіває на порівняно ранніх етапах соціалізації, вони програються на рівні несвідомого контролю чи на рівні несвідомого. Соціальні ролі виявляються в діях людини (переважно вербальних) і визначаються професією, видом діяльності, гендером, віком, реальними стосунками людей у суспільстві.

Комунікативні ролі – це відносно сталі, внутрішньо зв'язані й очікувані іншими системи комунікативних вчинків індивіда, значною мірою визначені його соціальним статусом, віковими, гендерними та іншими чинниками. Вони значно вужчі від соціальних, а тому їх репертуар значно ширший.

³⁸ Дегтярьова К.В. Основи теорії мовної комунікації: Навчально-методичний посібник для студентів факультету філології та журналістики напряму підготовки 6.020303 «Філологія. Українська мова і література». – Полтава, 2012. – 70 с

Комунікативні ролі виявляються лише у ході комунікації й істотно впливають на характер комунікативного акту. На сьогодні мовознавча наука лише працює над описом і типологією комунікативних ролей.

Залежно від способу втілення комунікативної поведінки виокремлюють стандартні та ініціативні комунікативні ролі.

Стандартна комунікативна роль – це комунікативна поведінка людини, прийнята в суспільстві для відповідної соціальної ролі й ситуації.

Ініціативна комунікативна роль – це той образ, який людина свідомо створює у спілкуванні для досягнення певної мети; те, що вона вирішила вдавати в конкретній ситуації спілкування, переслідуючи певну предметну мету»³⁹.

Комунікативні ролі можуть бути зрозумілими відразу, з перших реплік учасників спілкування, а можуть виявлятися поступово, у процесі розгортання інтеракції.

Мовленнєву поведінку особистості пов'язують також з її комунікативними позиціями, які вона обирає у різних ситуаціях спілкування, – Дитина, Батько і Дорослий (за Е. Берном).

Комунікативна позиція – це комунікативна роль, яку підсвідомо виконує кожен з комунікантів відповідно до своїх індивідуально-психологічних особливостей⁴⁰.

Комунікативна позиція Батька передбачає, що адресант готовий і може нести комунікативну відповідальність як за себе, так і за адресата. Через це адресант-Батько може демонструвати впевненість у собі, відчуття власної переваги над іншими, нав'язування свого заступництва, привласнення права карати й милувати, інколи – безапеляційність.

Комунікативна позиція Дорослого передбачає, що адресант готовий і може нести відповідальність за лише за власну комунікативну поведінку, припускаючи, що його адресат здатний на аналогічні дії.

Комунікативна позиція Дитини припускає, що адресант не готовий і не може нести відповідальність за свою комунікативну поведінку.

Успішною комунікація може бути лише за умов, якщо у співрозмовників збігаються позиції Дорослий – Дорослий або Батько – Дитина.

Рольові функції партнерів у комунікації можуть бути систематизовані таким чином:

- 1) кожен індивід може виконувати декілька ролей (статусні, позиційні, ситуативні ролі; комунікативні позиції Батька, Дитини чи Дорослого);
- 2) кожна роль може виконуватися декількома індивідами по-різному.

³⁹ Там само

⁴⁰ Дегтярьова К.В. Основи теорії мовної комунікації: Навчально-методичний посібник для студентів факультету філології та журналістики напряму підготовки 6.020303 «Філологія. Українська мова і література». – Полтава, 2012. – 70 с

Залежно від характеру різних ролей комунікантів усі рольові відносини поділяються на симетричні й асиметричні. У першому випадку всі учасники мовленнєвого спілкування мають однакові ознаки, в іншому – комуніканти відрізняються хоча б за однією ознакою. Слід зазначити, що повністю симетричні рольові відносини трапляються надзвичайно рідко. Більш того, в конкретній ситуації спілкування актуалізується здебільшого одна з ознак ролі.⁴¹ На думку російської дослідниці Н. Арутюнової, «мовець вступає в комунікацію не як глобальна особистість, в якій синтезовано усі складники, а як особистість «параметризована», яка виявляє в акті комунікації одну із своїх соціальних функцій чи психологічних аспектів, у зв'язку з якими й повинні розумітися його висловлювання»

3. «Будь-який КА – це взаємодія як мінімум двох осіб за допомогою засобів мовного коду. Один з учасників комунікативного акту постає як адресант, інший – як адресат.

Роль адресанта полягає в тому, що він розпочинає (ініціює) КА. Вважається, що саме ініціатор тримає у своїх руках схему взаємодії, і саме від нього багато залежить, наскільки успішно в ході КА буде реалізовано цю схему. Проте успішність дій мовця залежить від низки чинників, до яких відносять попередні умови, обирання правильних стратегій і тактик, власної комунікативної ролі й позиції, правильного визначення соціальних і комунікативних ролей і позицій адресата. Адресант також визначає час і місце КА, його референційне поле.

Не менш важлива і роль адресата, хоча його здебільшого сприймають як пасивного учасника. Його роль полягає в реакції, тобто відповіді – вербальній чи невербальній, причому ці реакції формують КА упродовж усього часу розгортання комунікації. Адресат уможливорює своєю участю КА. Через це, на думку російського дослідника Є. Ключова, роль адресата також є активною.

Таким чином, адресант і адресант – активні учасники комунікації, при цьому адресант з'являється в КА з моменту ініціації, а адресат автоматично стає учасником спілкування, оскільки саме він уможливорює комунікацію»⁴².

4. Відповідно до своїх цілей адресант і адресат у ході КА застосовують комунікативні стратегії й комунікативні тактики.

Комунікативна стратегія – це сукупність запланованих мовцем і реалізованих в ході комунікативного акту теоретичних ходів, спрямованих на досягнення комунікативної мети.

Вибір комунікативної стратегії відповідно до комунікативної мети залежить від рівня комунікативної компетенції мовця. Комунікативна компетенція – це система знань про правила мовної комунікації, що складається

⁴¹ Там само

⁴² Дегтярьова К.В. Основи теорії мовної комунікації: Навчально-методичний посібник для студентів факультету філології та журналістики напряму підготовки 6.020303 «Філологія. Українська мова і література». – Полтава, 2012. – 70 с

із знань моделей комунікативної поведінки, знання мовленнєвого етикету, шаблонів спілкування (знань про національно-ментальні та ритуальні особливості спілкування, його соціальну зумовленість, стилістичні, ситуативно-тематичні особливості).

Таким чином мовець, використовуючи комунікативну компетенцію, ставить перед собою власну мету і, слідуючи певній інтенції, формулює власну стратегію.

У кожній реальній ситуації спілкування комунікативна стратегія втілюється в комунікативній тактиці.

Комунікативна тактика – це сукупність практичних ходів у реальному процесі мовленнєвої взаємодії, тобто комунікативна тактика, на відміну від комунікативної стратегії, співвідноситься не з комунікативними завданнями, а з мовленнєвими ходами.

Комунікативний (мовленнєвий) хід – це тактичний хід, який є практичним засобом досягнення комунікативної мети; іншими словами, це елемент комунікативної тактики, сукупність комунікативних ходів складає комунікативну тактику. Т. ван Дейк визначає мовленнєвий хід як функціональну одиницю послідовності дій, яка сприяє вирішенню локального і глобального завдання під контролем стратегії.

Комунікативні ходи узгоджуються з попередніми й наступними, вибудовуючи тактику. На основі застосування комунікативних тактик мовець збагачує свій комунікативний досвід – сукупність уявлень про успішні й неуспішні комунікативні тактики, що призводять чи не призводять до реалізації відповідних комунікативних тактик.

Отже, мовець виробляє комунікативну стратегію, яка перетворюється (чи не перетворюється) в комунікативну тактику як сукупність комунікативних ходів, поповнюючи його комунікативний досвід.

Залежно від обраних критеріїв існують різні типології комунікативних стратегій.

Відповідно до ступеня «глобальної» мети виділяють загальні й часткові стратегії. Наприклад, загальна стратегія дискредитації реалізується в часткових – звинувачення, образи, насмішки.

З функціонального кута зору виділяють основні й допоміжні стратегії.

Основна стратегія – це найбільш значуща в комунікативній взаємодії з погляду мотивів і цілей.

Допоміжна стратегія – це стратегія, яка сприяє ефективній організації мовленнєвої взаємодії, наприклад, це стратегії, статусні й рольові, спрямовані на створення емоційного настрою тощо.

Серед комунікативних стратегій виділяють маніпулятивні.

Маніпулювання – це вплив на людину з метою спонукати її до дій несвідомо або всупереч її власній думці, наміру. Маніпулювання носить

імпліцитний характер, оскільки об'єкт маніпулювання може не усвідомлювати впливу, тоді як примус завжди есплікується.

Сучасна людина повинна володіти різноманітними стратегіями, оскільки в різних комунікативних ситуаціях, аудиторіях, при спілкуванні з різними типами співрозмовників виникає необхідність як в мовній дії, так і в маніпуляції (пор. наприклад, необхідність маніпуляції відносно дітей, емоційно збуджених людей, п'яних, істериків, конфліктних осіб тощо). Таким чином, маніпулятивна стратегія як тип стратегії не є лайливим словом або морально засуджуваним способом впливу на людей.⁴³

5. «Комунікативна невдача – негативний результат комунікації, таке завершення спілкування, коли мети не досягнуто. Невдачі з'являються з різних причин: коли неправильно побудовано мовленнєвий вплив, тобто обрано не ті способи впливу, не враховано особливостей адресата, не дотримано правил безконфліктного спілкування тощо.

Розглянемо детальніше причини комунікативних невдач. Український учений Ф. Бацевич пропонує таку типологію:

1. Комунікативні невдачі, спричинені адресантом: причина невдач – помилки адресанта в виборі стратегій, застосуванні тактик чи окремих комунікативних ходів. Адресант може порушити попередні умови комунікації чи розпочати недоречні, несвоєчасні, незбалансовані чи дезорієнтовані КА. Помилка в розпочинанні недоречного КА – одна з найтяжчих, її Є. Клюєв називає комунікативним самогубством, тобто грубою помилкою, яка відразу іть спілкування явно неефективним.

2. Комунікативні невдачі, спричинені адресатом. Це можуть бути помилки в очікуваних чи неочікуваних адресатом КА, коли він не бажає чи не готовий вступати в комунікацію, підмінює пресупозиції адресанта, читає неіснуючі імплікатури чи неправильно визначає ілокутивні сили. Помилки можуть полягати в різниці сприйняття світу (наприклад, адресант оптиміст, а адресат – песиміст) чи в різниці ідеолексиконів (досить важко спілкуватися вихованій людині з нахабою (згадаймо Шурика з комедії Л. Гайдая «Операція И та інші пригоди Шурика», коли він перевиховував дрібного правопорушника, роль якого виконував О. Смирнов).

3. Третя група комунікативних помилок може зумовлюватися контактом, а саме: невмотивованою різкою зміною комунікативних стратегій, недотриманням постулатів кооперативного, ввічливого спілкування, створенням недоречних атмосфери, регістру й тональності спілкування (як відомо, фамільярне спілкування, панібратство не схвалюються). До цієї групи помилок відносять помилки, спричинені некоректним поведінням з пресупозицією чи порушенням законів референції. Брехня, зумовлена

⁴³ Дегтярьова К.В. Основи теорії мовної комунікації: Навчально-методичний посібник для студентів факультету філології та журналістики напряму підготовки 6.020303 «Філологія. Українська мова і література». – Полтава, 2012. – 70 с

перекручуванням, видозміною, тобто деформацією інформації в каналах комунікації, також обов'язково призводить до комунікативних помилок.

4. Комунікативні помилки, пов'язані з мовним кодом, – це найбільша, найчастотніша і найчисленніша група помилок. Вони виникають через недостатній рівень комунікативної компетенції, а саме недостатнє володіння мовою (мовні, мовленнєві помилки)⁴⁴.

Таким чином, типовими помилками в комунікації є помилки, спричинені впливом практично всіх складових КА: психологічних, духовних, когнітивних та інших ознак адресанта й адресата, контекстом і ситуацією спілкування, особливостями каналів комунікації, організацією і якістю зворотного зв'язку, засобами мовного коду. З метою досягнення предметної й комунікативної мети учасники комунікації повинні постійно дотримуватися всіх принципів, правил і конвенцій у спілкуванні.

Питання для самоконтролю:

1. Які аспекти спілкування визначають соціальні ролі його учасників?
2. Як співвідносяться поняття «комунікативна роль» і «комунікативна позиція»?
3. Як співвідносяться комунікативна стратегія і комунікативна тактика?
4. Які складники комунікативної стратегії?
5. Які складники комунікативної тактики?
6. Які основні причини комунікативних невдач (девіацій)?

⁴⁴ Дегтярьова К.В. Основи теорії мовної комунікації: Навчально-методичний посібник для студентів факультету філології та журналістики напряму підготовки 6.020303 «Філологія. Українська мова і література». – Полтава, 2012. – 70 с

Лекція 14: Категорія контакту

ПЛАН

1. Суть категорії контакту, його складники. Умови успішного спілкування.
2. Принцип кооперації, його максими:
 - а) максима кількості;
 - б) максима релевантності;
 - в) максима якості (істинності), ТМК про брехню в мовній комунікації;
 - г) максима манери (способу).
3. Поняття увічливості в ТМК. Принцип увічливості Г.П. Грайса, його максими.
4. Конфлікти максимум увічливості.

Література: 5-7, 8, 9; доп.: 1, 4, 7

Поняття та терміни: *комунікативний контакт, максима повноти інформації, максима істинності, максима релевантності, максима способу, максима тактовності, максима великодушності, максима схвалення, максима скромності, максима згоди, максима симпатії.*

1. *«Комунікативний контакт – це безпосередня мовленнєва взаємодія комунікантів, яка здійснюється через комунікативний канал (чи канали). Комунікативний контакт здійснюється, якщо дії обох співрозмовників свідомі й навмисні і вони володіють спільним кодом (спільними кодами). Це означає, що партнери по КА мусять усвідомлювати кожен свою мовленнєву дію і що кожна з цих дій служить певній, відомій мовцю меті.*

Комунікативний контакт ґрунтується на *комунікативному кодексі* – системі принципів, правил і конвенцій спілкування, які регулюють мовленнєву поведінку учасників комунікації і виявляються в певних категоріях і критеріях.

Окрім комунікативного кодексу, на контакт впливають комунікативна мета й комунікативний намір, про що вже йшлося. Комунікативна мета й комунікативний намір експлікуються в *комунікативних ходах* – комунікативних прийомах, що сприяють тривалості комунікації, досягненню комунікативної мети.

Успішність комунікативного контакту (й комунікації загалом) буде залежати від відповідності комунікативних ходів і тактик комунікативній меті й комунікативним намірам. Невідповідність призводить до комунікативних невдач і може бути наслідком недостатньої комунікативної компетенції мовця, що, в свою чергу, може виявитися наслідком не надто значного комунікативного досвіду.

У роботах представників англо-американської лінгвістичної школи (Г. П. Грайса, Г. Лакоффа, Е. Ліча, Дж. Ліча, П. Баун, С. Левінсона та інших) одержали розвиток ідеї визначення комунікативних конвенцій і правил мовного спілкування. У працях цих дослідників було введено і розроблено основні поняття комунікативного кодексу, найвідомішими і загальноприйнятими з яких є принцип кооперації Г.П. Грайса й принцип увічливості Дж. Ліча. Усі сучасні

прагмалінгвістичні дослідження мовленнєвих і – ширше – комунікативних актів ґрунтуються на їх детальному описі»⁴⁵.

2. «Принцип кооперації було викладено американським вченим Гербертом Полом Грайсом у роботі «Логіка і мовленнєве спілкування» (1975). Принцип кооперації звучить таким чином: «Твій комунікативний вклад на даному кроці діалогу повинен бути таким, яким його вимагає спільно прийнята мета (напря́м) цього діалогу», тобто принцип кооперації припускає наявність у кожного співрозмовника двох тісно пов'язаних установок: прагнення до досягнення обопільного успіху комунікації і прагнення до досягнення свого особистого, еґоїстичного успіху. Обидві ці установки, будучи протилежними полюсами, створюють силові лінії, уздовж яких спрямована комунікація. Умовою успішності мовної комунікації є налаштованість співрозмовників на кооперацію, хоча поряд з комунікативною поведінкою існує і конфліктна комунікативна поведінка»⁴⁶.

Далі Г. П. Грайс формулює конкретніші максими, дотримання яких приє створенню кооперативних стосунків у спілкуванні: 1) максима повноти інформації (кількості): «Твоє висловлювання не повинно містити нічого зайвого, але має бути змістовним»; 2) максима істинності (якості): «Говори правду, не говори без достатніх для того підстав!»; 3) максима релевантності: «Будь релевантним, тобто говори тільки те, що стосується справи!»; 4) максима ясності виразу (манери): «Говори стисло та зрозуміло, уникай неясних та незрозумілих висловлювань!».

1. «Максима інформативності (кількості) включає в себе 2 постулати: 1) «Твоє висловлювання мусить містити не менше інформації, ніж це потрібно»; 2) «Твоє висловлювання повинно містити не більше інформації, ніж це потрібно». Порушення першого постулату призводить до неповного розуміння повідомлення. У зв'язку з тим, що мовець не ввів слухача в курс справи, перший не досягає бажаного комунікативного ефекту – впливу на співрозмовника. Зайва інформація, у свою чергу, може ввести співрозмовника в оману, збити з пантелику через те, що через зайву інформацію він може висунути припущення про існування якоїсь особливої, прихованої мети, особливого смислу.

2. З першою максимою пов'язана максима релевантності: «Не відхиляйся від теми!». В іншому випадку розмова стає розпливчастою, а адресант і адресат на кінець розмови забувають, які у них були наміри на початку розмови»⁴⁷.

3. «Загальний постулат якості (істинності) звучить так: «Намагайся, щоб твоє висловлювання було істинним!». Воно включає в себе два конкретніші

⁴⁵ Дегтярьова К.В. Основи теорії мовної комунікації: Навчально-методичний посібник для студентів факультету філології та журналістики напряму підготовки 6.020303 «Філологія. Українська мова і література». – Полтава, 2012. – 70 с

⁴⁶ там само

⁴⁷ Там само

постулати: «Не говори того, що вважаєш хибним» і «Не кажи того, для чого у тебе немає достатніх підстав». Даючи свідомо хибну інформацію, мовець неминуче змінює хід розмови, думки і знання співрозмовника. У ТМК питання істинності й брехні розглядається з різних аспектів. Українська дослідниця Н. Баландіна вивела формулу комунікативної правди (адекватності): це сума істинності й щирості, а російський вчений Є. Ключев пропонує такі механізми визначення брехні:

1) дійсна комунікативна мета того, хто вдається до брехні, як правило, обернено пропорційна оголошеній ним комунікативній меті. Тобто чим наполегливіше, чіткіше і частіше оголошується мета, тим більше підстав читати її навпаки (модель *Я бажаю вам лише добра*);

2) адекватніші уявлення про дійсну комунікативну мету дають презентовані мовцем комунікативні наміри (кроки, прийоми, до яких він вдається в ході КА) – по них легше скласти власне уявлення про справжні комунікативні стратегії мовця. Це легко зробити, оскільки комунікативні наміри експлікуються, тобто вони явно виражаються, їх не приховати (модель *Заговори, щоб я тебе побачив*);

3) адекватні уявлення про дійсну комунікативну мету можна одержати, спостерігаючи за комунікативною тактикою мовця. Комунікативні тактики, які ведуть до дійсної, істинної комунікативної мети, зазвичай дуже гнучкі, адже мовець прагне порозуміння. Комунікативні тактики, які ведуть до неістинної комунікативної мети, як правило, жорсткі, ригідні. У цьому випадку мовець наполегливо реалізує за будь-яку ціну власну комунікативну мету, і будь-які пропозиції «поглянути на речі з іншого боку відхиляються»⁴⁸.

Наступні два критерії стосуються не істинності, а щирості. Отже,

4) нещирий КА – це КА, в якому коментарів більше, ніж фактів, оскільки нещирість вимагає добре підготовленого антуражу, багатого інтер'єру, вдало скомпонованого фону;

5) нещирий співрозмовник дуже часто вдається до самохарактеристик, мовби попереджуючи можливі характеристики партнера.

Зазначені ознаки не можна розглядати як правила, це скоріше орієнтири, бо люди дуже різноманітно, винахідливо й витончено вдаються до брехні, і від партнера вимагається неабияка майстерність і досвідченість, щоб у ході КА визначити брехню. Після завершення КА це зробити легше, оскільки КА із брехнею не досягає результату чи його результатами адресатові скористатися неможливо.

4. *Максима способу*: «Висловлюйся ясно», «Будь небагатослівним!», «Уникай незрозумілих висловів!», «Уникай двозначності!», «Будь організованим!». На адресата впливає не лише зміст інформації, але й спосіб її одачі. Якщо мовець буде вдаватися до незрозумілих слухачеві слів, якщо під

⁴⁸ Дегтярьова К.В. Основи теорії мовної комунікації: Навчально-методичний посібник для студентів факультету філології та журналістики напряму підготовки 6.020303 «Філологія. Українська мова і література». – Полтава, 2012. – 70 с

одним і тим же терміном будуть мати на увазі різний референт, то співрозмовники не порозуміються. Постулат «Будь організованим!» передбачає, що висловлювання повинно бути точно сформульоване. Інколи цей постулат порушується неухважними співрозмовниками, що призводить до втрати часу, до плутанини в судженнях.

3. Гіпотеза про принципи мовленнєвого спілкування, висунутого Гербертом Полом Грайсом, стимулювала низку досліджень, спрямованих як на перевірку істинності її теоретичних положень (тобто верифікацію), так і на подальше вивчення принципів комунікативного впливу. Одна із спроб розширення запропонованого Г.П. Грайсом апарату була зроблена Джеффри Лічем, який вказав на можливість доповнення принципу комунікативного співробітництва принципом увічливості.

Принцип увічливості, за Лічем, забезпечує соціальну рівновагу і є необхідною передумовою для комунікативного співробітництва. Ввічливість являє собою стратегію усунення конфліктів і може вимірюватися в термінах зусиль, необхідних для попередження конфліктних ситуацій.

Виділяючи принцип ввічливості, Джеффри Ліч сформулював такі максими:

максиму такту: «Дотримуйся інтересів іншого, не втручайся в його особисте життя!»

максиму великодушності: «Не утрудняй інших!»

максиму схвалення: «Не критикуй інших!»

максиму скромності: «Відхиляй від себе похвалу!»

максиму згоди: «Уникай заперечень!»

максиму симпатії: «Висловлюй доброзичливість!».

Максима тактовності – це максима меж особистої сфери. Вона полягає в обережному поводженні з комунікативною стратегією співрозмовника.⁴⁹

Співрозмовники, які беруть участь у КА, мають, за словами Є. Ключова, певний «тил», тобто особисті інтереси. Вони можуть або представити ці інтереси, або приховувати – залежно від обраної ними комунікативної стратегії. Тоді завдання співрозмовника полягатиме у визначенні цієї стратегії і побудові аналогічним чином (відкрито чи закрито, експліцитно чи імпліцитно) власної стратегії. Увічливий співрозмовник зобов'язаний виявити певну обережність у поводженні з комунікативною стратегією іншого, його особистими інтересами. В ідеалі будь-який КА передбачає певну дистанцію між учасниками, зумовлену врахуванням інтересів кожного. Обережність (тактовність) як механізм мовленнєвої поведінки передбачає як «розумний егоїзм» адресанта, так і врахування інтересів адресата.

«Максима великодушності – це максима необтяження співрозмовника.

⁴⁹ Дегтярьова К.В. Основи теорії мовної комунікації: Навчально-методичний посібник для студентів факультету філології та журналістики напряму підготовки 6.020303 «Філологія. Українська мова і література». – Полтава, 2012. – 70 с

Фактично вона охороняє співрозмовників від домінування упродовж спілкування. КА, хто б його не ініціював і хто б не був відповідальним за нього, належить обом учасникам і будується на демократичних засадах. Відповідно до принципу ввічливості і максими великодушності, зокрема, високо цінується таке вміння вести розмову, щоб, з одного боку, уникнути дискомфорту, а з іншого – не доводити відчуття комфорту до абсурду.

Максима схвалення – це максима позитивності в оцінці інших. Принцип увічливості взагалі забороняє співрозмовникам «переходити на особистості», зокрема прямо негативно характеризувати особливості мовленнєвої поведінки партнера. Ця максима передбачає, що позитивність як принцип оцінки повинен а насамперед лежати в основі світовідчуття мовця. Звісно, це не означає, що співрозмовники повинні висловлювати один одному компліменти і не дозволяти собі ніякої критики.

Успішність КА багато в чому залежить від атмосфери, в якій він розгортається. Атмосфера визначається не лише позиціями співрозмовниками стосовно один одного, але й позицією кожного з них стосовно світу, а також тим, чи збігаються ці позиції»⁵⁰.

Різні оцінки світу (позитивна чи негативна) впливають на можливість реалізації власної комунікативної стратегії. Відбувається це перш за все тому, що надто багато часу іде на різного роду з'ясування стосунків із співрозмовником – заперечення, аргументи й контраргументи, упорядкування поглядів тощо. При однаковому напрямі оцінки світу не варто гаяти час на різного роду з'ясування стосунків, іде інтенсивний обмін власними думками, те, що називається конструктивним діалогом. Як зазначає Є. Ключев, неможливо зіграти ситуацію порозуміння, навіть якщо співрозмовники добре виховані і відверто не демонструють негативне ставлення чи неприйняття кутів зору один одного. Отже, максима схвалення створює сприятливі умови для комунікативного процесу, необтяжливий мовленнєвий фон.

«Максима скромності є максима неприйняття похвали на власну адресу. Незважаючи на конкретне формулювання, ця максима стосується значно ширшого кола проблем, ніж може здатися: вона стосується сфери самооцінки комунікантів. Недотримання максими скромності призводить до конфлікту самооцінок учасників мовної комунікації (відомо, що важко порозумітися з людиною, в якій завищена чи занижена самооцінка).

Максима згоди. Максима згоди є максима неопозиційності. Фактично ця максима повністю заперечує стереотипне твердження, що у суперечці народжується істина. Є. Ключев продовжує його таким чином: «Але гине симпатія». Будь-яка конфліктна ситуація у ході КА робить його безнадійним.

⁵⁰ Дегтярьова К.В. Основи теорії мовної комунікації: Навчально-методичний посібник для студентів факультету філології та журналістики напряму підготовки 6.020303 «Філологія. Українська мова і література». – Полтава, 2012. – 70 с

Максима згоди не дозволяє накопичувати конфронтацію, а пропонує «зняти конфлікт» шляхом взаємної корекції комунікативних тактик співрозмовників. Замість того, щоб поглиблювати суперечності, варто працювати над суперечністю – шляхом взаємних поступок – до того часу, поки вони не зникнуть. За умови готовності співрозмовників дотримуватися принципу кооперації і хоча б деяких максимумів ввічливості партнери з мовленнєвої взаємодії можуть досягти деякої розумної згоди практично в будь-якій мовленнєвій ситуації. Іншими словами, завжди можна домовитися, а це найголовніше»⁵¹.

«Максима симпатії. Максима симпатії – це максима доброзичливості. Вона створює сприятливий фон для перспективної предметної розмови. Американський принцип «Keep smile!» досить добре ілюструє цю максиму. Доброзичливість часто стає умовою роботи інших максимумів ввічливості. Наприклад, максими такту неможливо дотримуватися без максимумів симпатії. Ця максима, як і максима згоди, охороняє мовленнєві ситуації, в яких жевріє конфлікт. Саме дотримуючись максимумів симпатії, співрозмовники можуть переносити увагу із самого конфлікту на його причину і тим самим його розв'язувати. Часто цього досить, щоб уникнути конфліктної ситуації»⁵².

4. За Дж. Лічем, увічливість за своєю природою асиметрична, тобто не передбачає дзеркально точного відтворення одних і тих самих мовленнєвих дій стосовно мовця й адресата: те, що може бути ввічливим стосовно адресанта, може бути неввічливим стосовно адресата. Будь-яка максима відносна і дуже часто не узгоджується з іншими; максими ввічливості дуже часто вступають у конфлікт. Особливість ввічливості полягає в тому, що не лише її порушення, але й надмірне дотримання викликає дискомфорт. Багато етичних ситуацій виявляються часто складними саме через конфлікти максимумів. Тому справжній стратег буде обирати таку поведінку, в якій конфлікти максимумів (а вони обов'язково виникнуть) будуть найменш помітними і не перешкоджатимуть успішності КА.

Питання для самоконтролю:

1. Охарактеризуйте найважливіші складники комунікативного кодексу.
2. Визначте різницю між поняттями «принципи», «правила», максимуми», «конвенції» спілкування.
3. У чому суть принципу кооперації? Назвіть основні максимуми і постулати цього принципу.
4. Чому принцип увічливості (етикетності) є необхідною передумовою для комунікативного співробітництва?
5. Яким чином можна долати конфлікти серед максимумів увічливості?

⁵¹ Дегтярьова К.В. Основи теорії мовної комунікації: Навчально-методичний посібник для студентів факультету філології та журналістики напряму підготовки 6.020303 «Філологія. Українська мова і література». – Полтава, 2012. – 70 с

⁵² Там само

СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНИХ ДЖЕРЕЛ

Основна.

1. Донець Л. С., Мацько Л. І., Вступ до мовознавства: практикум / Л. С. Донець, Л. І. Мацько. – Київ : Вища школа, 1989. – 184 с.
2. Зернецька О.В. Глобальний розвиток систем масової комунікації і міжнародні відносини / О.В. Зернецька. – К.: Освіта, 1999. – 351 с.
3. Карпенко Ю. А. Вступ до мовознавства [Текст] : підручник для студентів філологічних спеціальностей вищих навчальних закладів освіти / Ю.А. Карпенко. – 2-ге вид., стереотипне. – К. : Академія, 2009. – 336 с.
4. Карпенко Ю. А. Вступ до мовознавства [Текст] : підручник для студентів філологічних спеціальностей вищих навчальних закладів освіти / Ю.А. Карпенко. – 2-ге вид., стереотипне. – К. : Академія, 2009. – 336 с.
5. Почепцов Г. Г. Теорія комунікації. / Г. Г. Почепцов – К.: Видавничий центр «Київський університет», 1999. – 308 с.
6. Ревуцька С.К. Курс лекцій з дисципліни «Вступ до мовознавства та основи теорії мовної комунікації» [Текст] / М-во освіти і науки України, Донец. нац. ун-т економіки і торгівлі ім. М. Туган-Барановського, каф. українознавства; уклад.С.К. Ревуцька. – Кривий Ріг : ДонНУЕТ, 2017. – 136 с.
7. Ревуцька С.К. Методичні рекомендації з вивчення дисципліни «Вступ до мовознавства та основи теорії мовної комунікації» [Текст] / М-во освіти і науки України, Донец. нац. ун-т економіки і торгівлі ім. М. Туган-Барановського, каф. українознавства; уклад.С.К. Ревуцька. – Кривий Ріг : ДонНУЕТ, 2017. – 42 с.
8. Семенюк О.А., Паращук В.Ю. Основи теорії мовної комунікації: навчальний посібник./ О.А. Семенюк. – К.: ВЦ «Академія», 2010. – 240 с.
9. Яшенкова О.В. Основи теорії мовної комунікації : навчальний посібник для вузів / Ольга Володимирівна Яшенкова . – Київ : Академія, 2010 . – 309 с.

Допоміжна.

1. Бацевич Ф. С. Основи комунікативної лінгвістики. – К.: Академія, 2004. – 342с.
2. Білецький А. О. Про мову і мовознавство / А. О. Білецький. – К.: «АрТЕК», 1997. – 223 с.
3. Веренко І.С. Конфліктологія / за ред. І.С. Веренко. – М. : Концерн Swiss, 1990. – 376 с.
4. Косенко Ю.В. Основи теорії мовної комунікації: навч. посіб. / Ю.В. Косенко. – Суми: Сумський державний університет, 2011. – 187 с.
5. Кочерган М. П. Загальне мовознавство / М.П. Кочерган. – К.: Видавничий центр «Академія», 2003. – 464 с.
6. Лінгвістичний аналіз: Практикум. Навчальний посібник / За ред. Г. Р. Передрій. – К.: Видавничий центр «Академія», 2005. – 212 с.
7. Масова комунікація: підручник / А.З. Москаленко, Л.В. Губерський, В.Ф. Іванов, В.А. Вергун. – К. : Либідь, 1997. – 216 с.

8. Реформатський А.А. Введение в языковедение: Учебник для вузов / А.А. Реформатский; под ред. В.А. Виноградова. – 5-е изд., испр.– М. : Аспект Пресс, 2004. – 536с.
9. Семчинський С.В. Загальне мовознавство. Видання друге, перероблене і доповнене / С.В. Семчинський. – К. : АТ «Око», 1996.– 416с.
10. Сучасна українська мова : Підручник / О.Д. Пономарів, В.В. Різун, Л.Ю. Шевченко та ін; За ред. О.Д. Пономарева. – К. : Либідь, 1997. – 400с.
11. Ющук І.П. Вступ до мовознавства : навч. посібник / І.П. Ющук. – К. : Рута, 2000.– 128с.
12. Ющук І.П. Українська мова: підручник / І.П. Ющук. – 3-тє вид. – К.: Либідь, 2006. – 640с.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бацевич Ф. С. Основи комунікативної лінгвістики. – К.: Академія, 2004. – 342с.
2. Білецький А. О. Про мову і мовознавство / А. О. Білецький. – К.: «АртЕК», 1997. – 223 с.
3. Донець Л. С., Мацько Л. І., Вступ до мовознавства: практикум / Л. С. Донець, Л. І. Мацько. – Київ : Вища школа, 1989. – 184 с.
4. Зернецька О.В. Глобальний розвиток систем масової комунікації і міжнародні відносини / О.В. Зернецька. – К.: Освіта, 1999. – 351 с.
5. Карпенко Ю. А. Вступ до мовознавства [Текст] : підручник для студентів філологічних спеціальностей вищих навчальних закладів освіти / Ю.А. Карпенко. – 2-ге вид., стереотипне. – К. : Академія, 2009. – 336 с.
6. Карпенко Ю. А. Вступ до мовознавства [Текст] : підручник для студентів філологічних спеціальностей вищих навчальних закладів освіти / Ю.А. Карпенко. – 2-ге вид., стереотипне. – К. : Академія, 2009. – 336 с.
7. Косенко Ю.В. Основи теорії мовної комунікації: навч. посіб. / Ю.В. Косенко. – Суми: Сумський державний університет, 2011. – 187 с.
8. Кочерган М. П. Загальне мовознавство / М.П. Кочерган. – К.: Видавничий центр «Академія», 2003. – 464 с.
9. Лінгвістичний аналіз: Практикум. Навчальний посібник / За ред. Г. Р. Передрій. – К.: Видавничий центр «Академія», 2005. – 212 с.
10. Масова комунікація: підручник / А.З. Москаленко, Л.В. Губерський, В.Ф. Іванов, В.А. Вергун. – К. : Либідь, 1997. – 216 с.
11. Почепцов Г. Г. Теорія комунікації. / Г. Г. Почепцов – К.: Видавничий центр «Київський університет», 1999. – 308 с.
12. Реформатський А.А. Введение в языковедение: Учебник для вузов / А.А. Реформатский; под ред. В.А. Виноградова. – 5-е изд., испр.– М. : Аспект Пресс, 2004. – 536с.
13. Семенюк О.А., Паращук В.Ю. Основи теорії мовної комунікації: навчальний посібник./ О.А. Семенюк. – К.: ВЦ «Академія», 2010. – 240 с.
14. Семчинський С.В. Загальне мовознавство. Видання друге, перероблене і доповнене / С.В. Семчинський. – К. : АТ «Око», 1996.– 416с.
15. Сучасна українська мова : Підручник / О.Д. Пономарів, В.В. Різун, Л.Ю. Шевченко та ін; За ред. О.Д. Пономарева. – К. : Либідь, 1997. – 400с.
16. Ющук І.П. Вступ до мовознавства : навч. посібник / І.П. Ющук. – К. : Рута, 2000.– 128с.
17. Ющук І.П. Українська мова: підручник / І.П. Ющук. – 3-тє вид. – К.: Либідь, 2006. – 640с.
18. Яшенкова О.В. Основи теорії мовної комунікації : навчальний посібник для вузів / Ольга Володимирівна Яшенкова . – Київ : Академія, 2010 . – 309 с.

Навчальне видання

Ревуцька Світлана Казимирівна

Зінченко Вікторія Миколаївна

Кафедра іноземної філології, українознавства
та соціально-правових дисциплін

КОНСПЕКТ ЛЕКЦІЙ З ДИСЦИПЛІНИ

ВСТУП ДО МОВОЗНАВСТВА ТА ОСНОВИ ТЕОРІЇ МОВНОЇ КОМУНІКАЦІЇ

Формат 60×84/8. Ум. др. арк. 8,75.

Донецький національний університет економіки і торгівлі
імені Михайла Туган-Барановського
50042, Дніпропетровська обл.,
м. Кривий Ріг, вул. Курчатова, 13.

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 4929 від 07.07.2015 р.